

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Rapportage
Archeologische
Monumentenzorg

271

Voor schaap, soldaat of boer

*Een archeologisch bureauonderzoek naar het gebruik
van de Wester- Bussumer- en Zuiderheide door de
eeuwen heen*

**M.A. Lascaris, J. van Doesburg, J.W. de Kort,
I. Roorda, L. Theunissen en E. Rensink**

Voor schaap, soldaat of boer

*Een archeologisch bureauonderzoek naar het gebruik van de
Wester- Bussumer- en Zuiderheide door de eeuwen heen*

M.A. Lascaris, J. van Doesburg, J.W. de Kort, I. Roorda,
L. Theunissen en E. Rensink

Colofon

Rapportage Archeologische Monumentenzorg nr. 271

Voor schaaap, soldaat of boer.

Een archeologisch bureauonderzoek naar het gebruik van de Gooise heide door de eeuwen heen

Auteurs: M.A. Lascaris, J. van Doesburg, J.W. de Kort, I. Roorda, L. Theunissen en E. Rensink

Illustraties: M. Haars (BCL-Archaeological Support), M.A. Lascaris

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, tenzij anders vermeld

Afbeelding omslag: Anton Mauve | *Heide bij Laren (1887)* | olieverf op doek, 77 x 104 cm | Rijksmuseum, Amsterdam

Goedgekeurd door autorisator B. Groenewoudt, 20 mei 2021

Opmaak en productie: Xerox/Osage

ISBN/EAN: 978-90-5799-345-9

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 2021

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Postbus 1600

3800 BP Amersfoort

www.cultureelerfgoed.nl

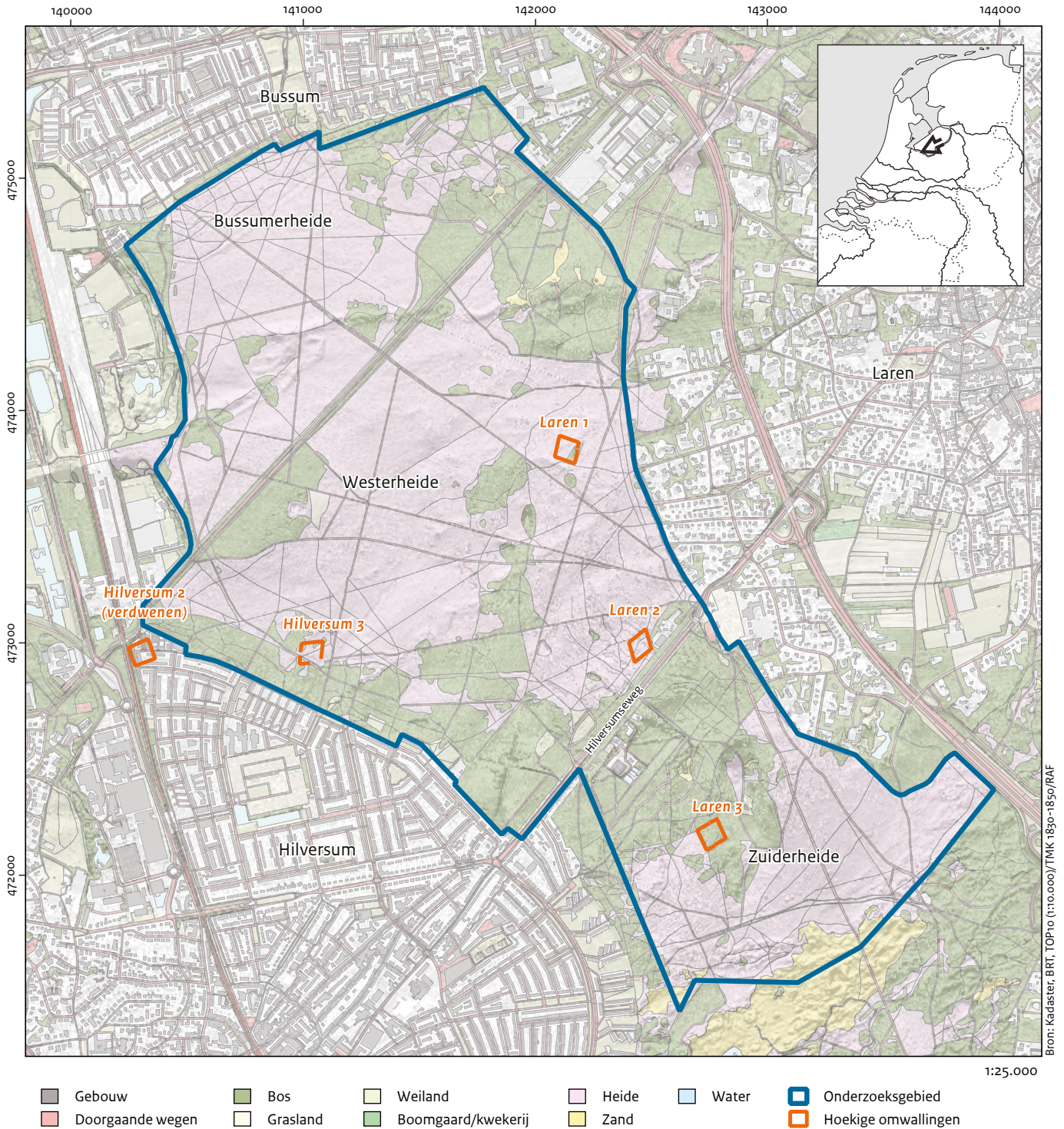
Samenvatting	5	3	Gespecificeerde archeologische verwachting	47	
1	Inleiding	7	3.1	Inleiding	47
1.1	Aanleiding	7	3.2	Complextype	47
1.2	Dankwoord	7	3.3	Datering	47
1.3	Korte introductie op ‘overoude kampen van vierkante gedaante’	7	3.4	Omvang, diepteligging en locatie	47
1.4	Doelstelling en onderzoeksvragen	8	3.5	Uiterlijke kenmerken	47
1.5	Werkwijze en bronnen	9	3.6	Bekende verstoringen	48
1.6	Administratieve gegevens	10	3.6.1	Verstoringen Derde Hilversumse kamp	48
2	Resultaten	13	3.6.2	Verstoringen Eerste Larense kamp	49
2.1	Inleiding	13	3.6.3	Verstoringen Tweede Larense kamp	49
2.2	Afbakening onderzoeksgebied	13	3.6.4	Verstoringen Derde Larense kamp	50
2.3	Huidige situatie en gebruik	13	4	Adviezen voor veldonderzoek	51
2.3.1	Archeologische rijksmonumenten	13	4.1	Inleiding	51
2.3.2	Het Derde Hilversumse kamp	16	4.2	Onderzoeksvragen	51
2.3.3	Het Eerste Larense kamp	16	4.3	Operationalisering veldwerk	51
2.3.4	Het Tweede Larense kamp	17	4.3.1	Booronderzoek en metaaldetectie	51
2.3.5	Het Derde Larense kamp	18	4.3.2	Proefsleuven	52
2.3.6	Gebruik en gemeentelijk beleid	18	4.3.3	Specialistisch onderzoek ten behoeve van de datering	53
2.4	Fysisch geografische context	19	4.3.4	Specialistisch onderzoek ten behoeve van de functiebepaling en datering	53
2.5	Archeologische en historische context	21	Bronnen	54	
2.5.1	Vroege prehistorie (ca. 350.000 - 2900 v.Chr)	23	Literatuur	55	
2.5.2	Late prehistorie en Romeinse tijd (2900 v.Chr- ca. 400 n.Chr)	25			
2.5.3	Middeleeuwen (ca.400-ca.1500 n.Chr.)	29			
2.5.4	Nieuwe en nieuwste tijd (ca. 1500-heden)	34			
2.6	De vier kampjes, historische duiding en archeologisch onderzoek	44			
2.6.1	Gedachten over de functie van de kampjes	44			
2.6.2	Gedachten over de datering	46			

Deze bureaustudie is opgedragen aan Michel Lascaris die ons plotseling en totaal onverwacht op 6 november 2020 is ontvallen. In collegiale en vriendschappelijke herinnering.

Het heidegebied tussen Bussum, Laren en Hilversum kenmerkt zich door een uitzonderlijke cultuurhistorische rijkdom in de vorm van allerlei archeologische vindplaatsen en relictten uit verschillende perioden vanaf de vroege prehistorie tot en met de nieuwste tijd. Deze rijkdom is zonder twijfel mede gevolg van het feit dat de grootschalige heideontginningen en -bebouwingen van de negentiende en twintigste eeuw vrijwel geheel aan het gebied voorbij zijn gegaan. De meeste cultuurhistorische waarden liggen verborgen vlak onder het maaiveld, maar een aantal ervan is goed herkenbaar in het veld of op gedetailleerde hoogtekarten zoals het Actuele Hoogtebestand Nederland. Het gaat daarbij bijvoorbeeld over de prominent zichtbare en bij veel mensen bekende grafheuvels. Eveneens redelijk tot goed herkenbaar zijn vier omgreppelde vierhoekige omwallingen, in de volksmond vaak als schapenkampen aangeduid. Deze meten omstreeks 90 bij 90 meter en liggen op de Wester- en Zuiderheide. Ondanks dat deze walstructuren al vanaf de negentiende eeuw kunnen rekenen op de warme belangstelling van archeologen en (amateur) historici en het om archeologische rijksmonumenten gaat, is tot dusver nauwelijks bekend waar ze voor dienden, hoe oud ze zijn, door wie en hoe ze zijn aangelegd. De heide waarop ze liggen is eigendom van de stichting Goois Natuurreservaat. Momenteel speelt de vraag of reconstructie of herstel en gebruik van de walstructuren mogelijk is. Op basis van een begin jaren negentig van de

inventarisatie wordt verondersteld dat de omwallingen dienden als schapenkamp en dateren uit het begin van de zeventiende eeuw. Uit voorliggend bureauonderzoek – waarin zowel gebruik is gemaakt van na 1992 verschenen publicaties als van tal van oudere en jongere landkaarten – blijkt echter dat zowel bij de veronderstelde functie als de datering vraagtekens kunnen worden gezet. De 'kampjes' kunnen even goed met een ander doel zijn aangelegd. De Gooise heide is eeuwenlang intensief gebruikt, niet alleen voor aan de landbouw gerelateerde zaken, zoals het weiden van schapen en runderen en het steken van heideplaggen, maar ook als winplaats voor grote hoeveelheden zand en grind. Verder vonden er verschillende oorlogshandelingen plaats en is het gebied lange tijd gebruikt als militair oefenterrein. Om meer helderheid te verschaffen over de functie, conservering en datering van de kampjes, en inzicht te krijgen in de constructie van de omwallingen en greppels, heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in overleg met het Goois Natuurreservaat besloten om op één van de kampjes, het Eerste Larense kamp, door middel van een archeologisch veldonderzoek te onderzoeken. Het onderzoek bestaat uit een booronderzoek, gecombineerd met een oppervlaktekartering en systematisch metaaldetectie-onderzoek. Indien de resultaten hiertoe aanleiding geven, zullen aansluitend daarop enkele proefsleuven worden gegraven.

Afb. 1.1 De ligging van de vierhoekige wal-/greppelstructuren op de Wester- en Zuiderheide. De locatie van het na 1945 verdwenen tweede Hilversumse kamp is gereconstrueerd op basis van de Topografische Militaire Kaart (TMK 1830-1850) en een luchtfoto van de Royal Air Force (RAF). De exacte locatie van het eerste Hilversumse kamp is niet bekend. Deze was al voor de Tweede Wereldoorlog verdwenen onder de zich uitbreidende bebouwing van Hilversum.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Op de Wester-, Bussumer- en Zuiderheide liggen vier archeologische rijksmonumenten die vaak worden aangeduid als ‘schapenkampen’ (afb. 1.1). Het gaat om ruitvormige of vierkante structuren met zestig tot honderd meter lange zijden bestaande uit een lage wal met daar omheen een ondiepe greppel.¹ De Wester- en Zuiderheide zijn natuurgebieden die in eigendom zijn van het Goois Natuurreservaat (GNR). Om de kenmerkende heidevegetatie nu en in de toekomst te laten bestaan moeten periodiek maatregelen worden genomen die voorkomen dat de heide geheel vergrast of begroeid raakt met ongewenste struiken en bomen. De Wester- en Zuiderheide hebben een grote recreatieve aantrekkingskracht en worden door veel bewoners van het Gooi bezocht.

Het Goois Natuurreservaat hecht een groot belang aan publieksvoorlichting en de instandhouding van de vele op de heide liggende archeologische terreinen en andere cultuurhistorische relictten. Vandaar de wens van het GNR om bezoekers beter te informeren over de omwallingen.

In verband daarmee kwam vanuit het Goois Natuurreservaat de vraag of, en in hoeverre, gebruik en herstel of reconstructie van deze omwalde structuren mogelijk is. En daarop aansluitend wat het beste is voor wat betreft het beheer en behoud op de lange termijn.

Ondanks dat de vier walstructuren al geruime tijd kunnen rekenen op de warme belangstelling van historici en archeologen is eigenlijk nog maar weinig over ze bekend. Tijdens een omvangrijke archeologische en historisch-geografische inventarisatie, aangevuld met bodemkundig onderzoek, kwam men begin jaren negentig tot de conclusie dat de kampjes mogelijk hebben gediend als schapenstalling. Ze zouden uit de vijftiende of zestiende eeuw dateren.² Voor wat betreft de fysieke kwaliteit (hier vooral gaafheid) was eigenlijk alleen duidelijk dat ze zijn aangetast door zand- en grindwinning en enkele voetpaden.

Hilversum 3, het meest westelijke monument, is doorgraven bij de aanleg van een tankgracht in Tweede Wereldoorlog. Het gebrek aan kennis over de conservering en de onzekerheden met betrekking tot de veronderstelde datering en functie van de rijksmonumenten geven weinig aanknopingspunten voor eventuele herstel- of

reconstructie maatregelen, noch voor de frequenties daarvan. Omdat inmiddels veel meer informatie beschikbaar is over het vroegere gebruik van de Gooise heide dan begin jaren negentig en grote sprongen voorwaarts zijn gemaakt op het vlak van onderzoeksmethoden en onderzoekstechnieken, heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in overleg met het Goois Natuurreservaat besloten over te gaan tot een archeologisch bureauonderzoek van deze rijksmonumenten en aansluitend veldonderzoek te doen.³ Het bureauonderzoek, uitgevoerd in de periode tussen november 2019 en april 2021 volgens de eisen van de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA, versie 4.1), was onder meer gericht op het samenbrengen van de landschapelijke, historische en archeologische informatie over de Gooise heide waarin de vier omwalde structuren liggen.⁴

1.2 Dankwoord

Dit rapport had in deze vorm niet tot stand kunnen komen zonder de enthousiaste medewerking van een aantal betrokkenen. Onze dank gaat uit naar de volgende mensen. Op de eerste plaats naar Poul Hulzink (Stichting Goois Natuurreservaat) die naast Iepie Roorda initiatiefnemer is van het onderzoek. Jan-Albert Bakker (voormalig medewerker van het Instituut voor Pre- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam) gaf waardevolle informatie over de restauratiewerkzaamheden die in 1965 zijn verricht aan het derde Hilversumse kamp. Yankel Kobalowitz (AWN-afdeling Naerdinckland) gaf tips over de locatie van het verdwenen Eerste en Tweede Hilversumse kamp, en attendeerde ons op de nog zichtbare greppeltjes in het Derde Hilversumse kamp en karrensporen in het Eerste Larense kamp. Verder dank aan G. Mauro (RCE) voor zijn waardevolle aanvullingen en commentaar.

1.3 Korte introductie op ‘overoude kampen van vierkante gedaante’

L.J.F. Janssen, conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) in Leiden, was de eerste die de vierkante structuren beschreef. In 1853

¹ De kampen worden in onderhavige tekst zowel het Derde Hilversumse kamp en het Eerste, Tweede en Derde Larense kamp als Hilversum 3 en Laren 1, 2, en 3 genoemd.

² Wimmers & Van Zweden 1992, 83-84; Wimmers, Groenman-van Waateringe & Spek 1993, 70.

³ Uitgangspunt vormt de notitie *Probleemstelling schapenkampen GNR jan 2019*.

⁴ De relatief lange duur van het bureauonderzoek komt voort uit het tragische overlijden van projectleider M. Lascaris tijdens deze studie, waarna het bureauonderzoek door een andere senior onderzoeker van de RCE is overgenomen. Bepaalde aspecten die in de conceptstudie ontbraken of nog onvoldoende waren uitgewerkt, zijn aangevuld.

wees A. Perk hem op het bestaan ervan. Perk was notaris en gemeentesecretaris in Hilversum en een lokale liefhebber en collectioneur van oudheden. Janssen deed vervolgens onderzoek naar de kampen. Hierop komen we in paragraaf 2.5.1 nog terug. In dit bureauonderzoek gaan we uit van de benamingen die Janssen hanteert. Hij beschrijft ze als *'zes overoude kampen van vierkante gedaante'* waarvan er drie op Larens grondgebied liggen en drie bij Hilversum.⁵

De drie Larense omwallingen liggen vrijwel op een rechte lijn en op gelijke onderlinge afstanden. Het eerste en tweede Hilversumse kamp zijn onder de bebouwing van Hilversum verdwenen. De ligging van het eerste Hilversumse kamp is slechts op hoofdlijnen bekend. Waarschijnlijk lag het ergens ter hoogte van het huidige Vivaldipark in het noordwesten van de Hilversumse villawijk Trompenberg.⁶ Janssen geeft aan dat het 'eerste der hilversumsche kampen, 1800 el' (ca. 1,8 km) noordwestelijk van de toenmalige dorpskern van Hilversum lag en werd doorsneden door 'den nieuwen Kraaloschen weg'.⁷ De nieuwe Crailose weg eindigt nu op het kruispunt met de Naarderweg (N525) maar liep oorspronkelijk kaarsrecht door tot aan de Bussumer Grindweg. Het stuk dat in het Vivaldipark lag is aan het begin van de vorige eeuw afgegraven. Het tweede Hilversumse kamp lag bij de Crailose brug op slechts enkele tientallen meters van de Westerheide. Het kamp is aan het einde van de Tweede Wereldoorlog nog gefotografeerd door de Royal Air Force (RAF).⁸ Begin jaren zestig is het kampje overbouwd met voor die periode kenmerkende lage wederopbouwflats. Dit bureauonderzoek richt zich op de kampjes en met name het Hilversumse Kamp en het Eerste, Tweede en Derde Larense kamp, die we kortweg aanduiden als Hilversum 3 of Laren 1, 2 en 3 (afb. 1.1). Als studiegebied is de Bussumer-, Westeren Zuiderheide gekozen, om zo de structuren in een brede landschappelijke, historische en archeologische context te kunnen presenteren.

1.4 Doelstelling en onderzoeksvragen

Het doel van het archeologisch bureauonderzoek is om een beter inzicht te krijgen in de functie, ouderdom en (te verwachten), gaafheid en conserveringstoestand van deze vier omwalde structuren en hun historisch-land-

schappelijke context. De resultaten van het bureauonderzoek vormen de basis voor het ontwerp van een vervolgfase, een kleinschalig veldonderzoek op een van de hoekige omwallingen: een gespecificeerde archeologische verwachting voor het eerste Larense kamp.

In dit bureauonderzoek staan verschillende onderzoeksvragen centraal, met een focus op specifieke onderwerpen:

- gericht op de vier hoekige structuren:
 - wat was de functie en is er verschil in functie tussen de ruitvormige en rechthoekige structuren?
 - wat was het oorspronkelijke uiterlijk?
 - wat is de ouderdom?
 - wat is de fysieke kwaliteit (gaafheid en conservering)?
 - wat zijn de huidige en (eventuele) toekomstige bedreigingen?
 - (Waarin) wijken de omwallingen af van de uit literatuur bekende en op kaarten afgebeelde schapenkampen?
- gericht op de historische en landschappelijke context:
 - welke archeologische complextypen liggen er in de directe omgeving van de omwallingen en wat is hun relatie hiermee?
 - wat is de onderzoeks-, ontginnings- en gebruiksgeschiedenis van het studiegebied waarin de structuren liggen?
 - is er een verband tussen de ligging van de omwallingen en de doodwegen op de Westerheide en zo ja, wat is dit?
 - liggen de omwallingen op de gemene gronden en zijn ze collectief door boeren / schapenhouders aangelegd en gebruikt?
 - is er een verband tussen de ligging van de omwallingen en de schapendriften in het studiegebied en zo ja, wat is dit?
- gericht op het (beperkte) veldonderzoek op het eerste Larense kamp:
 - wat is de gespecificeerde archeologische verwachting?⁹
 - welke onderzoeksvragen zijn relevant voor veldonderzoek, teneinde inzicht te krijgen in functie, datering en fysieke kwaliteit van het rijksmonument? En welke methoden/ technieken en onderzoeksstrategie passen hierbij?

⁵ Janssen 1856, 64-66.

⁶ Kobalowitz 2019.

⁷ In 1820 werd een el gelijkgesteld met 1 meter, voor 1820 is een oude el maat die gelijk is aan ca. 69 cm.

⁸ Royal Air Force vlucht A2376 19 april 1945 foto nr. 4043.

⁹ Het is uitdrukkelijk niet het streven om een gespecificeerde verwachting op te stellen voor de gehele Westeren, Bussumer- en Zuiderheide, die vervolgens met veldonderzoek uitgebreid getoetst zal worden. Het ontwerp van het toekomstige veldwerk is het Eerste Larense kamp en de verwachting spits zich toe op sporen en vondsten/vondststrooiingen die daarbij kunnen horen. Bij wordt wel rekening gehouden met eventuele grondsporen en vondsten/vondststrooiingen uit andere perioden die hier in de omgeving liggen.

1.5 Werkwijze en bronnen

Om de landschappelijke, archeologische en historische situatie te beschrijven, is gebruikt gemaakt van uiteenlopende bronnen. Voorafgaande en tijdens de uitvoering van dit bureauonderzoek is het onderzoeksgebied door de eerste auteur verschillende keren bezocht. De volgende bronnen zijn conform de specificaties en eisen van de KNA 4.1 geraadpleegd:

Afbakenen plan- en onderzoeksgebied; vaststellen consequenties toekomstig gebruik (LS01)

- Archeologische Monumentenkaart (AMK);
- Basis Registratie Topografie (BRT);
- informatie afkomstig van de Stichting Goois Natuurreservaat.

Beschrijven huidig gebruik (LS02)

- visuele inspectie in het veld;
- topografische kaart, schaal 1:25.000 (kaartbladen 31F Oud Loosdrecht en 32A Soestdijk), kadastrale kaartgegevens, luchtfoto's en Google Earth;
- digitale Opentopokaart die vijfmaal per jaar wordt geproduceerd door J-W. van Aalst op basis van de BRT, BAG, BRK, OSM, AHN, BGT en de Risicokaart¹⁰;
- luchtfoto's (Streetsmart 2010, 2014, 2018), satellietfoto Google Earth (opname 20-04-2019), bestemmingsplan Hilversum buitengebied 2013 en bestemmingsplan Natuurgebied 2009, gemeente Laren.

Beschrijven historische situatie en mogelijke verstoringen (LS03)

- Literatuur (zie achterin);
- inspectierapport(en) archeologische monumentenwacht;
- topografische kaarten 1815-heden uitgegeven door de voormalige Topografische Dienst (sinds 2004 onderdeel van het Kadaster) met daarin de *Postroutekaart 1810*, de *Algemene Kaart Nederland, Gemeentekaart, Kraijenhoffkaart, Topografische Militaire Kaart, RDo50* (1:50.000), de *Bonnebladen en RDo25* (1:25.000). Deze zijn gepubliceerd op de website <https://www.topotijdreis.nl/>;
- de *Ronde Kaart van Gooiland*, circa 1525, de maker is niet bekend;
- *Wandkaart van Holland* door B.F. Berckenrode, uitgave W.J. Blaeu, 1621, in Donkersloot-de Vrij 1985, 56;

- *Wandkaart van Holland* door B.F. Berckenrode, uitgave Nic. Vischer 1651, in Donkersloot-de Vrij 1985, 57;
- de *Goylandtkaart* van Maurits Walraven uit 1723. Goylandt met de Nieuwe Limietschijding tussen Goijlandt en het Sticht van Utrecht Volgens de Conventie in dato 14 Julij A^o 1719 uit de collectie Stichting Stad en Lande van Gooiland (GM092N nr. 10504);
- *Nieuwe kaart van Gooiland*, gedrukt omstreeks 1740 (vermoedelijk op basis van cartografische informatie van omstreeks 1730) door Reinier Ottens (1698-1750) en Iosua Ottens (1704-1765);
- *Kaarte van de provincie van Noord Holland* 1769 door de landmeter Ketelaar;
- Kadastrale kaart 1811-1832 (Beeldbank RCE): minuutplannen Laren Noord Holland sectie A blad 03, Hilversum Noord Holland sectie C blad 02, Hilversum, Noord Holland sectie C blad 01 en de bijbehorende *Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels*;
- *Kaart van Gooiland na de heide verdeeling van 1843 aanwijzende de soort van bebouwing en alle veranderingen tot op gemeld tijdstip, 1843*, gedrukt 1845 (Kaart van Perk), <https://images.wur.nl/digital/collection/coll21/id/467>;
- *Nettekeningen Topografische Militaire Kaart* (1830-1850) bladen 25-4, 26-3, 31-2 en 32-1;
- toelichtingen bij de kaartbladen 26/32 West en 32 Oost van de *Bodemkaart van Nederland* schaal 1:50.000;
- *Actueel Hoogtebestand Nederland 3* (AHN 3);
- luchtfoto's, satellietfoto's: Streetsmart, Royal Air Force 1944/1945 (Geoportaal Wageningen University & Research; Dotkadata bv) en Google Earth;
- de RCE-Verstoringsbronnenkaart;
- eigenaar en gebruiker van het gebied (de Stichting Goois Natuurreservaat).

Beschrijven bekende archeologische, ondergrondse bouwhistorische en aardwetenschappelijke waarden (LS04)

Op de te onderzoeken monumenten zijn geen historisch overgeleverde bebouwingsstructuren te verwachten. Daarom zijn geen bouwhistorische bronnen geraadpleegd.

- Gedetailleerde bodemkartering (ca. 1:20.000) voor de Wester- en Bussumerheide die gepubliceerd is in Wimmers en Van Zweden (1992) en Wimmers, Groenman-van Waateringe & Spek 1993;
- *digitale Bodemkaart van Nederland* Dinoloket BRO bodemkaart 2018. Voor het deel van de

¹⁰ <https://www.opentopo.nl>.

- Zuiderheide dat in het onderzoeksgebied ligt, is geen gedetailleerde bodemkaart beschikbaar;
- toelichtingen bij de kaartbladen 26 West Harderwijk en 32 West Amersfoort van de *Bodemkaart van Nederland* schaal 1:50.000;
 - *Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (IKAW)*¹¹;
 - *Archeologische Monumentenkaart (AMK)*;
 - *Archis* (versie 3.0);
 - AMR-archief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed;
 - *Actueel Hoogtebestand Nederland 3 (AHN 3)*;
 - de *Structuurvisie Archeologie* met bijbehorende beleids- en verwachtingskaart van de gemeente Hilversum en de *Nota Archeologiebeleid* van de gemeente Laren¹²;
 - *Geomorfologische kaart van Nederland*, schaal 1:50.000. Blad 32 Amersfoort;
 - *Geologische kaart van Nederland* 1:50.000 blad Utrecht Oost (310);
 - *Archeologische Landschappenkaart van Nederland*.¹³

Opstellen gespecificeerde verwachting en formuleren onderzoeksstrategie (LSO5).

Op basis van de analyse van genoemde bronnen en de verzamelde gegevens is een onderbouwde gespecificeerde archeologische verwachting opgesteld. Tevens is een advies opgesteld voor wat betreft de methoden, technieken en strategieën van veldwerk waarmee deze verwachting op adequate wijze kan worden getoetst.

1.6 Administratieve gegevens

Projectnaam	Schapekampen Gooise heide
Provincie	Noord-Holland
Gemeenten	Laren, Hilversum
Plaats	Laren
Toponiem	Bussumerheide, Westerheide, Zuiderheide
Kaartbladnummer	32A
Centrumcoördinaten van de vier hoekige structuren	Eerste Larense Kamp: 142.136/473.832 Tweede Larense Kamp: 142.452/472.988 Derde Larense Kamp: 142.774/472.179 Derde Hilversumse Kamp: 141.031/472.942
Rijksmonumentnummers	Eerste Larense Kamp: 45637 Tweede Larense Kamp: 45638 Derde Larense Kamp: 45643 Derde Hilversumse Kamp: 45550
CMA-code en Archis-monumentnummers (AMK)	Terreinen van zeer hoge archeologische waarde, beschermd Eerste Larense Kamp: 45637 = 32A-006 = 1408 Tweede Larense Kamp: 45638 = 32A-007 = 1409 Derde Larense Kamp: 45643 = 32A-010 = 1410 Derde Hilversumse Kamp: 45550 = 32A-055 = 11076
Oppervlakte onderzoeksgebied	Wester- en Zuiderheide: 344 ha Bussumerheide: 160 ha Eerste Larense Kamp: 19.093 m ² Tweede Larense Kamp: 12.600 m ² Derde Larense Kamp: 7615 m ² Derde Hilversumse Kamp: ca. 8000 m ² . Dit object maakt deel uit van rijksmonument 45550 Hilversumse Heide, Nieuwe Crailloseweg (613.469 m ²).
Huidig grondgebruik	Het Eerste Larense Kamp: grotendeels open heideterrein, de oostelijke zone wat meer begroeid Amerikaanse eik en berk. Het Tweede Larense Kamp: vrij open heideterrein, met wat markante eikenbomen en een enkele berk Derde Larense Kamp: in bebost gebied, begroeid met veel Amerikaanse eiken, grove dennen en een enkele berk. Derde Hilversumse Kamp: vrij open heide, met brem en een losse berk. De structuur wordt doorsneden door een fietspad en afrastering.

¹¹ Deeben 2008.

¹² Gemeente Hilversum 2010 en gemeente Laren 2011.

¹³ Stiboka 1966; Van de Meene, Van Meerkerk & Van der Staay 1988; Rensink *et al.* 2016.

Kadastrale gegevens	Eerste Larense Kamp: 4713/34 LAREN sectie A 5312 Tweede Larense Kamp: 4713/34 LAREN sectie A 5312 Derde Larense Kamp: 7181/29 LAREN sectie A 5383 Derde Hilversumse Kamp: HILVERSUM sectie C 1944
ARCHIS-zaakidentificatienummers	Eerste Larense Kamp: 2774959100 Tweede Larense Kamp: 2774967100 Derde Larense Kamp: 2774975100 Derde Hilversumse Kamp: geen
Onderzoeksmeldingsnummer bureauonderzoek	4746985100
Eigenaar	Stichting Goois Natuurreservaat
Opdrachtgever	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, J. Bazelmans, hoofd afdeling archeologie
Uitvoerder	M.A. Lascaris, J. van Doesburg, J.W. de Kort, I. Roorda, L. Theunissen en E. Rensink
Projectcode RCE	LAWE19
Beheer en plaats van documentatie	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Autorisator	B.J. Groenewoudt (RCE)
Datum goedkeuring rapport	20 mei 2021
Datum verschijning rapport	20-09-2021

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de resultaten die het bureauonderzoek heeft opgeleverd. Daarbij hanteren we twee verschillende schaalniveaus, die van de vier hoekige structuren en een veel breder landschappelijke schaal van de gehele Bussumer- en Westerheide samen met het noordelijk deel van de Zuiderheide. Op basis daarvan volgt een beschrijving van de gespecificeerde archeologische verwachting (hoofdstuk 3) en adviezen voor veldonderzoek (hoofdstuk 4).

2.2 Afbakening onderzoeksgebied

De reden om voor het bureauonderzoek een veel groter onderzoeksgebied te definiëren is vooral om inzicht te krijgen in het historisch grondgebruik van de Wester-, Bussumer- en Zuiderheide vanaf de middeleeuwen en de mogelijke relatie tussen de omwallingen en de omliggende archeologische en landschappelijke complexen. De vier walstructuren zijn rijksmonumenten die liggen in de gemeenten Hilversum en Laren. Het derde Hilversumse kamp en het eerste en tweede Larense kamp liggen op de Westerheide. Het derde Larense kamp ligt verder naar het zuidoosten, op de Zuiderheide (afb. 2.1). De provinciale weg N525, ook bekend als de Hilversumseweg, scheidt de Zuider- van de Westerheide. Het derde Hilversumse kamp is één van de archeologische complexen binnen het uitgestrekte – ruim 60 hectare – rijksmonument Hilversumse Heide, Nieuwe Crailloseweg (zie paragraaf 1.4). Voor de andere drie geldt dat het rijksbeschermd areaal de wal- en greppelstructuren omvat, met een 10 meter-zone daarom heen.

Zowel de Wester- en Zuiderheide als de aangrenzende Bussumerheide zijn eigendom van de stichting Goois Natuurreservaat (GNR). De Bussumerheide omvat 160 hectare en is – samen met de aangrenzende Westerheide van 344 hectare – het grootste van het Gooi.¹⁴ De Wester- en de Zuiderheide zijn omgeven door bebouwing en infrastructuur – zoals de A1 in het noordoosten en de spoorlijn Amsterdam-Hilversum in het westen. Naast de spoorlijn ligt de Zanderij Crailoo, een voormalige zand-

afgraving waar destijds zand is gewonnen dat onder meer gebruikt is bij de aanleg van de spoorlijn Amsterdam-Amersfoort. Tegenwoordig wordt het grootste deel van de groeve ingenomen door sportterreinen en een depot annex werkplaats ten behoeve van Prorail. Het ten westen van het spoor gelegen deel van de groeve is veranderd in natuurterrein.

2.3 Huidige situatie en gebruik

De Wester- en Zuiderheide bestaan voornamelijk uit droge heide. Een deel van de heide is bebost, voornamelijk langs de randen. Deze voor het gebied kenmerkende heidevegetatie vraagt om voortdurend beheer: heide blijft geen heide zonder onderhoud.¹⁵ Het Goois Natuurreservaat werkt vanuit een heidebeheerplan (2017-2026).¹⁶ Ze moet regelmatig actie ondernemen om opslag en gras te verwijderen. In de praktijk gebeurt dit door de opslag handmatig te laten verwijderen door vrijwilligers en de vergrassing te stoppen door beweiding met schapen of grote grazers, eventueel gecombineerd met maaien, plaggen of branden. Omdat de archeologische monumenten daarbij worden gerespecteerd zou dit echter geen consequenties moeten hebben gehad voor de kampen.¹⁷

2.3.1 Archeologische rijksmonumenten

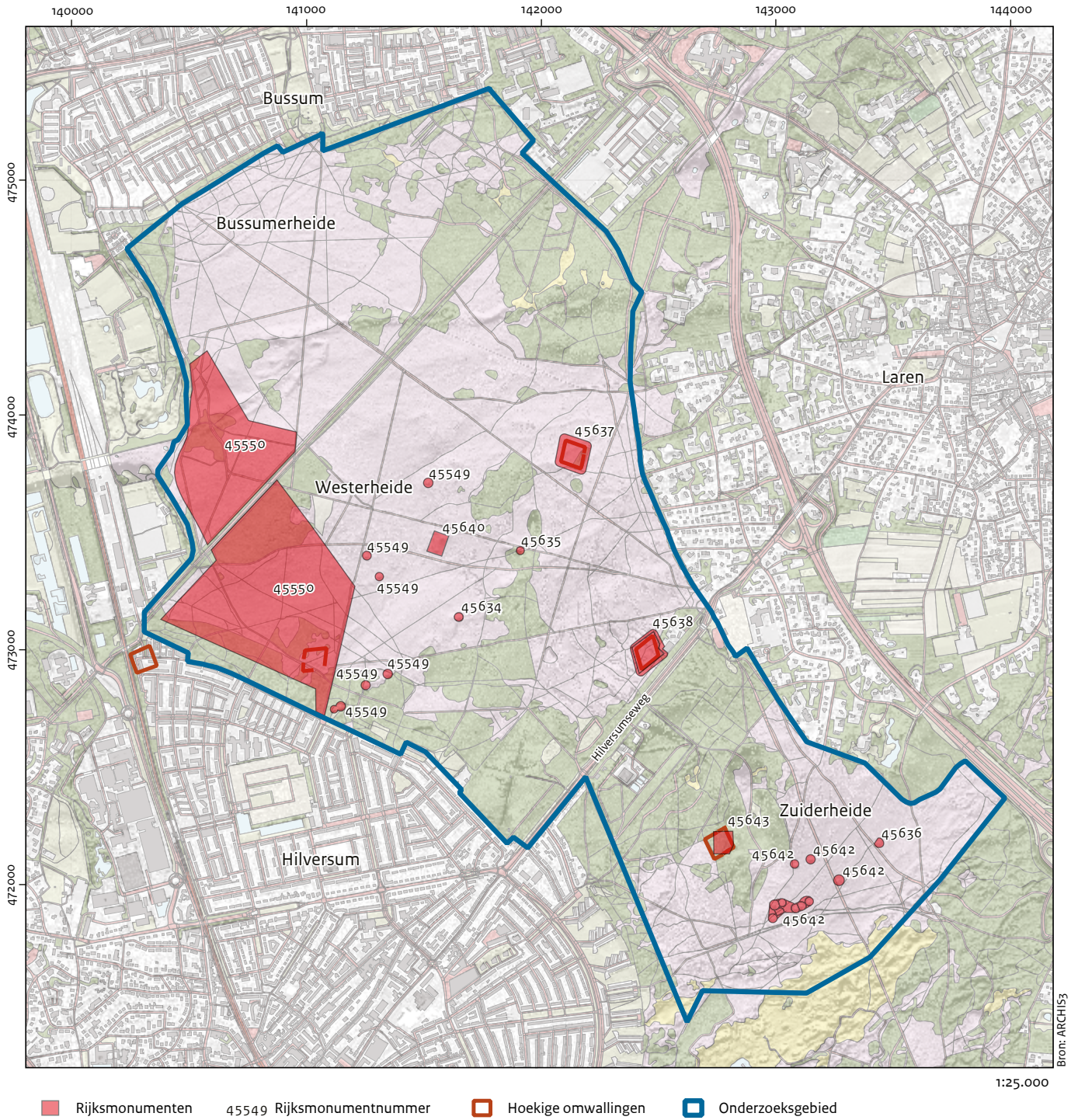
Op de Bussumer-, Wester- en Zuiderheide bevinden zich tien terreinen die als archeologische rijksmonumenten zijn geregistreerd (afb. 2.1 en tabel 2.1). Voor vijf daarvan gaat het om één complextype. De andere vijf bevatten verschillende complextypen, zoals negen grafheuvels op de Zuiderheide of het uitgestrekte terrein Hilversumse Heide, Nieuwe Crailloseweg (45550). Daaronder valt de rechthoekige wal/greppelstructuur Hilversum 3, de relictten van een aantal grafheuvels en urnheuvels en sporen van bewoning uit verschillende perioden (tabel 2.1). In deze tabel is de informatie opgenomen zoals die is verwoord in Archis (maart 2020). Uit het bureauonderzoek is gebleken dat deze op bepaalde punten afwijkt, zowel voor wat betreft de rijksbeschermd delen als voor de genoemde aantallen.

¹⁴ www.gnr.nl.

¹⁵ Diemont 1996, 19; Seevink *et al.* 2013, 234.

¹⁶ GNR heeft ook een abonnement bij archeologische monumentenwacht. Die doet (of deed) naast visuele inspectie ook lichte onderhoud / herstelwerkzaamheden.

¹⁷ Vriendelijke mededeling Poul Hulzink (GNR) 16 december 2019.

Afb. 2.1 Archeologische rijksmonumenten op de Bussumer-, Wester- en Zuiderheide.

Tabel 2.1 Archeologische rijksmonumenten Bussumer-, Wester- en Zuiderheide.

Rijksmonumentnr.	Toponiem	Omschrijving
45636	Zuiderheide, Zeven Bergjes	terrein waarin een grafheuvel. Datering: neolithicum en/of bronstijd. Alleen een gedeelte te beschermen, te weten de daarin gelegen grafheuvel zelf evenals een strook van 10 meter rondom, gemeten vanaf de voet van de heuvel.
45643	Zuiderheide, Derde Larense Kampje	terrein waarin een omwalling. Datering: vermoedelijk middeleeuws. (gedeeltelijke bescherming, voor zover betreft de daarin gelegen omwalling, evenals een strook van 10 meter rondom gemeten vanaf de voet van de omwalling).
45637	Het Eerste Larense Kamp	een rechthoekig door een wal omgeven terrein. Datering: vermoedelijk middeleeuws. Gedeeltelijke bescherming van dit perceel, te weten de daarin gelegen omwallingen zelf, evenals een strook van 10 meter rondom.
45550	Hilversumse Heide, Nieuwe Crailooseweg	a. terrein waarin zes tot zeven grafheuvels, datering: neolithicum en/of bronstijd; b. overblijfselen van bewoning, datering: neolithicum, bronstijd, ijzertijd en vroege middeleeuwen; c. urnenveld, datering: late bronstijd tot vroege ijzertijd; d. resten van een nederzetting (<i>Wüstung</i>), datering middeleeuwen; e. terrein waarin een rechthoekige omwalling, datering: middeleeuwen.
45549	Hilversumse heide	tien grafheuvels met 10 meterzone, datering: neolithicum en/of bronstijd.
45640	Hilversumse heide	terrein waarin drie grafheuvels, datering: neolithicum en/of bronstijd.
45638	Het tweede Larense kamp	een door een ruitvormige wal omgeven terrein, datering: vermoedelijk middeleeuws. Gedeeltelijke belasting van dit perceel, te weten de daarin gelegen omwallingen zelf, evenals een strook van 10 meter rondom.
45634	Doodweg	terrein waarin een grafheuvel, datering: neolithicum en/of bronstijd. De bescherming kan worden beperkt door het perceel te belasten met een gedeeltelijke bescherming, te weten de daarin gelegen grafheuvel zelf, evenals een strook van 10 meter rondom, gemeten vanaf de voet van de heuvel.
45642	Zuiderheide, Zeven Bergjes	terrein waarin 10 grafheuvels. Datering: neolithicum en/of bronstijd. (Gedeeltelijke bescherming, voor zover betreft de daarin gelegen 10 grafheuvels zelf, evenals een strook van 10 meter rondom gemeten vanaf de voet van de heuvels).
45635	Hilversumse heide	terrein waarin een grafheuvel, datering: neolithicum en/of bronstijd. Gedeeltelijke bescherming, te weten de daarin gelegen grafheuvel zelf, evenals een strook van 10 meter rondom, gemeten vanaf de voet van de heuvel.

Hieronder gaan we dieper in op de vier rijks-beschermden omwalde structuren.

2.3.2 Het Derde Hilversumse kamp

De omwalling van het derde Hilversumse kamp meet omstreeks 90 bij 90 meter (88, 89, 86, 91 m) en heeft van boven gezien de vorm van een bijna vierkante vierhoek waarvan de zijden vrijwel noord-zuid en oost-west uitgericht zijn (afb. 2.2). Diagonaal gemeten bestaat de afstand van hoek tot hoek 111 bij 140 meter. Het midden van het kamp ligt op ongeveer 6,8 m NAP. De wal heeft een maximale hoogte van omstreeks 60 cm ten opzichte van het naastgelegen maaiveld, de greppel een maximale diepte van omstreeks 50 cm.

Het binnenterrein heeft een oppervlakte van ongeveer 6800 m². Het derde Hilversumse kamp is het enige kampje waar binnen de omwalling iets van een verkaveling te zien is. Op gedetailleerde AHN-kaarten zijn twee parallel met de noord-zuid wallen verlopende greppeltjes te zien die het binnenterrein verdelen in drie stroken van gelijke afmeting.¹⁸

Het complex is voornamelijk begroeid met vergraste heide. Het wordt doorsneden door een breed fietspad, met parallel daaraan een afrastering. Ten zuiden daarvan staan wat meer bomen en brem.

2.3.3 Het Eerste Larense kamp

Ook de wallen van het Eerste Larense kamp hebben een lengte van omstreeks 90 meter (afb. 2.3: 92, 89, 94 en 87 m). Van boven gezien heeft de omwalling de vorm van een bijna vierkant. Diagonaal gemeten bedraagt de afstand tussen de tegenoverliggende hoeken 120 en 134 m. Het binnenterrein meet omstreeks 7000 m² en het midden daarvan ligt op een hoogte van 19,2 m NAP. De maximale hoogte van de wallen ten opzichte van het naastliggende maaiveld bedraagt ongeveer 60 cm, de maximale diepte van de greppel ligt eveneens omstreeks de 60 cm. Het rijksmonument bestaat grotendeels uit open heide, met aan de oostzijde wat begroeiing met Amerikaanse eik en berk. Er zijn grote grindgaten ter plaatse van de oostelijke omwalling.

Afb. 2.2 Het derde Hilversumse kamp. Goed herkenbaar op luchtfoto (2019). Dwars door de structuur lopen een fietspad en de sporen van een anti tankgracht uit de Tweede Wereldoorlog.

¹⁸ Kobalowitz 2019.

Afb. 2.3 Het Eerste Larense kamp met begroeiing op het binnenterrein is goed herkenbaar op luchtfoto's (opname 2019).

Afb. 2.4 Het slecht herkenbare Tweede Larense kamp op een luchtfoto (2019), het kamp is aangegeven met een zwarte contour.

2.3.4 Het Tweede Larense kamp

De wallen van het Tweede Larense kamp meten eveneens omstreeks de 90 m (afb. 2.4: 92, 88, 92 en 89 m). Van boven gezien lijkt het kampje

meer op een ruit dan op een vierkant. Diagonaal gemeten bedraagt de afstand tussen de tegenoverliggende hoeken 90 en 150 m. Het binnenterrein heeft oppervlakte van ca. 6600 m² en het midden daarvan ligt op 15,4 m NAP. De wal heeft een breedte van ca. 3,5 m en een maximale hoogte van 50 cm ten opzichte van het naast-

liggende maaiveld, de greppel een breedte van ca. 3,5 m en een maximale diepte van 30 cm. Het rijksmonument is grotendeels begroeid met een droge heidevegetatie. Daarnaast staan er wat markante, solitaire eiken, en een enkele berk. Verschillende voetpaden doorkruisen het kampje. Er is een groot aantal diepe grindgaten op het binnenterrein.

2.3.5 Het Derde Larense kamp

Van het Derde Larense kamp is alleen de westelijke wal over de volle lengte van 93 meter bewaard gebleven (afb. 2.5). De noordelijke wal meet nog 98 meter, de zuidelijke 67 meter. Het midden van de structuur ligt op een hoogte 13,8 m NAP. Het nog waarneembare deel van de omwalling is ca. 3 m breed en maximaal 30 cm hoog, de greppel is eveneens ca. 3 m breed en 40 cm diep. Het rijksmonument ligt in een bosgebied, met veel Amerikaanse eiken, grove dennen en wat berken. Vanwege de dichte begroeiing is het moeilijk herkenbaar. Dwars daardoor heen lopen wat smalle voetpaden.

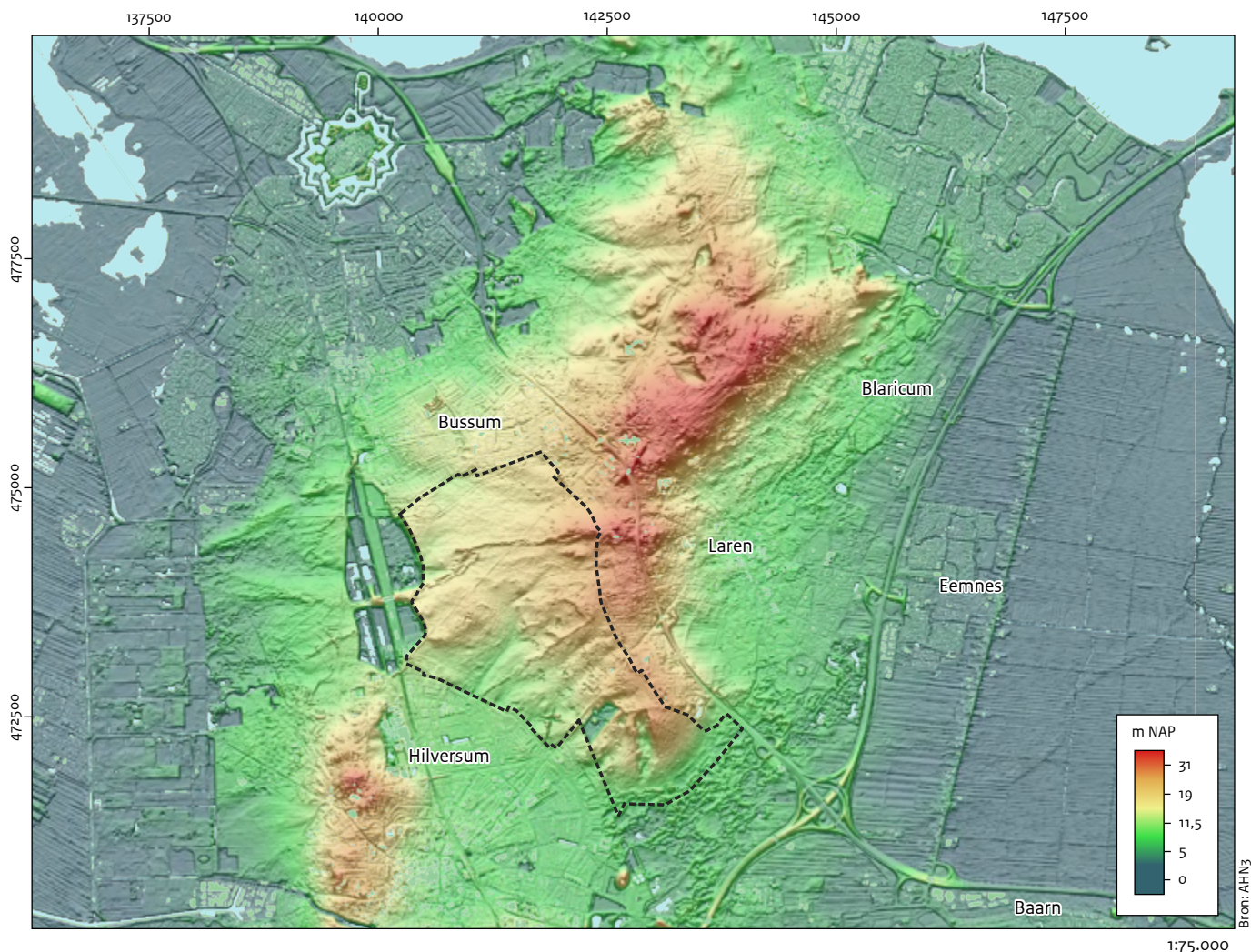
2.3.6 Gebruik en gemeentelijk beleid

Voor veel bewoners uit Hilversum en Laren zijn de Wester- en Zuiderheide belangrijke recreatiegebieden. Je kunt er wandelen, fietsen, paardrijden of aan geocaching doen. Al deze activiteiten zijn zeer populair. Zo zijn er ruim 25 geocaches verstopt, die al puzzelend en spelenderwijs opgelost en gevonden kunnen worden. Het netwerk van wandel-, ruiter- en fietspaden is vrij dicht. Ondanks het intensieve gebruik herbergen de Wester- en Zuiderheide bijzondere flora en fauna. Ze bieden zeer gevarieerde natuur die veel liefhebbers, lokaal maar ook uit de wijdere omgeving, aantrekt.

De rijksmonumenten liggen in twee verschillende gemeenten: Hilversum en Laren. Een flink deel van de Westerheide en de gehele Bussumerheide valt onder het *Bestemmingsplan Hilversum buitengebied* (30 juli 2014) en is aangewezen als gebied van hoge archeologische waarde dat zowel een bestemming heeft van natuur- bos en heidegebied als van bescherming en het behoud van de aanwezige (of de naar verwachting aan te treffen) archeologische

Afb. 2.5 Het Derde Larense kamp (zwarte contourlijn). Vanwege de bebossing nauwelijks herkenbaar op actuele luchtfoto's (opname 2019).

▭ Onderzoeksgebied

Afb. 2.6 De locatie van het onderzoeksgebied op de Gooise stuwwal (bron: AHN 3).

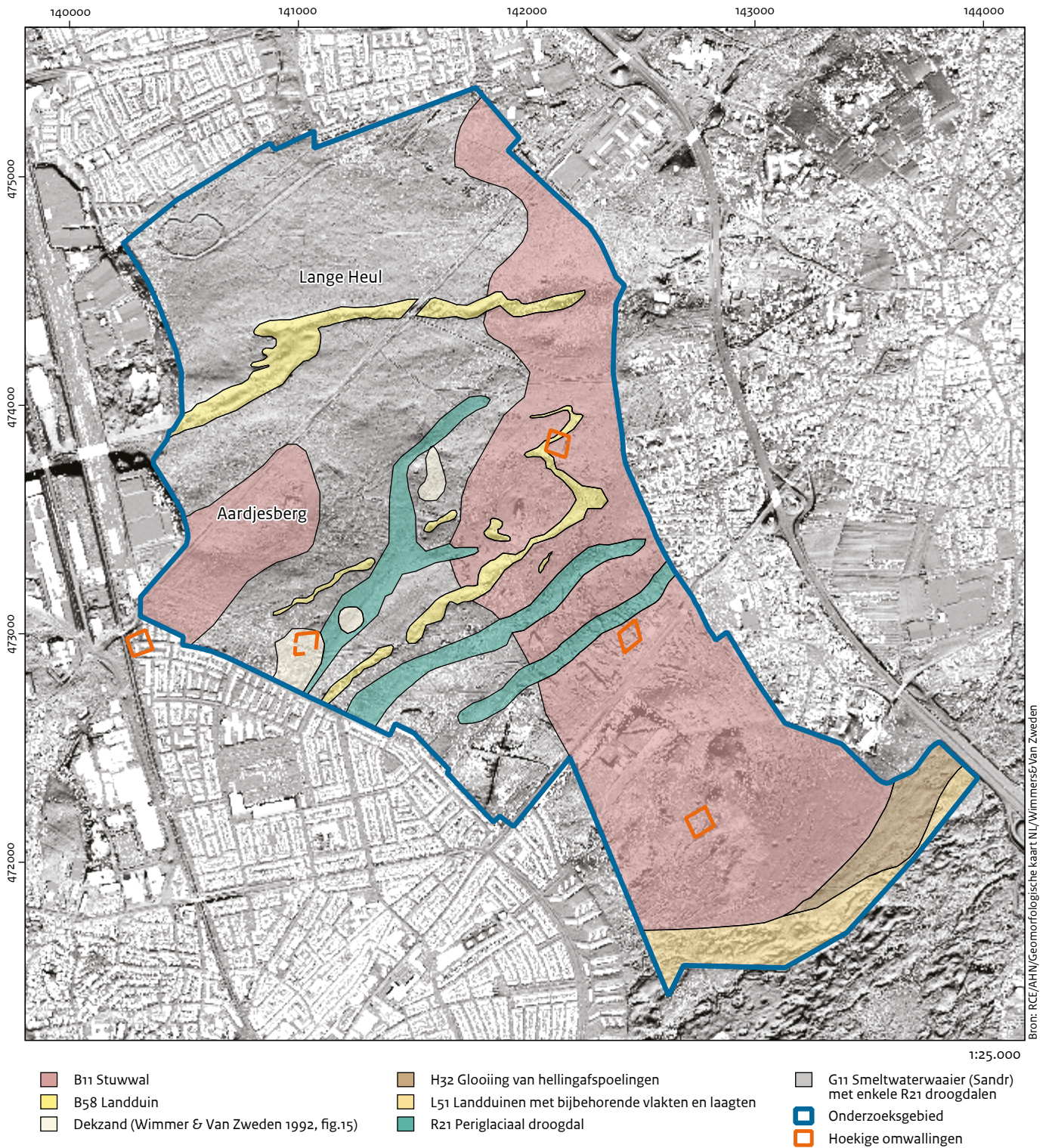
waarden welke niet beschermd zijn ingevolge de Monumentenwet 1988.

Het noordelijk en oostelijk deel van het onderzoeksgebied valt onder de gemeente Laren.

Deze beschikt over een *Nota Archeologiebeleid* (23 februari 2011) en een archeologische verwachtingskaart. Volgens bijlage 2 van de nota geldt voor de stuwwal met daarop de kampen een hoge verwachting met uitzondering van de groeven waarvoor uitgegaan wordt van een lage of geen verwachting. Ook de iets westelijker gelegen smeltwaterafzettingen die uitwijken tegen de stuwwal worden gekenmerkt door een hoge verwachting.

2.4 Fysisch geografische context

De Wester-, Bussumer-, en Zuiderheide heide liggen op de westelijke flank van de hooggelegen Gooise stuwwal (afb. 2.6). Ten westen van de stuwwal bevindt zich het grotendeels onder zeeniveau liggende Hollandse veenweidegebied, aan de oostzijde de eveneens laaggelegen Utrechtse Eempolder. Het gebied ligt op de overgang van de in de voorlaatste ijstijd gevormde stuwwal van Laren-Huizen naar een vlakte met smeltwaterafzettingen (afb. 2.7). Aan de oostzijde van de Westerheide – ter hoogte van de drie Larense kampen - liggen de

Afb. 2.7 Geomorfolgische kaart onderzoeksgebied met daarop duidelijk zichtbaar de zuidwest-noordoost verlopende smeltwaterdalen en de lengte duinen (bron: RCE op basis van het AHN, Geomorfolgische kaart van Nederland 2019; Wimmers & Van Zweden 1992, fig. 14).

gestuwde zand en grindlagen van de stuwwal aan de oppervlakte. In westelijke richting neemt de hoogte van de stuwwal af en verdwijnt deze onder de smeltwaterafzettingen waarop het Hilversumse kamp ligt.

Dit kampje ligt dan ook beduidend lager dan de Larense exemplaren (tabel 2.2).

Tabel 2.2 Hoogte middenterrein kampen in m NAP (bron: AHN3).

Benaming kamp	Hoogte middendeel (in m +NAP)
Hilversum 3	6,8
Laren 1	19,2
Laren 2	15,4
Laren 3	13,8

Noordelijk van Hilversum 3 bevindt zich de Aardjesberg. Deze bestaat uit keileem die bovenop de smeltwaterzanden is achtergebleven na een laatste uitbreiding van het landijs. Tijdens de laatste ijstijd heeft het landijs ons land niet meer bereikt. Wel zorgde de langaanhoudende kou ervoor dat het landschap transformeerde tot een onbegroeide poolwoestijn waar wind en water vrij spel hadden met veel erosie en sedimentatie als gevolg. Zo dateren de in de op de westhelling van de stuwwal liggende smeltwaterzanden ingesneden erosiedalen uit deze periode (afb. 2.7) en werd op veel plaatsen dekzand afgezet. Dit dekzand bereikte vooral langs de randen van het Gooi een dikte van meerdere meters. Bovenop de stuwwal en de vlakte met smeltwaterafzettingen bleef beduidend minder dekzand achter en ontbreekt het op veel plaatsen. Niettemin ontstonden plaatselijk lage lengteduinen zoals de Lange Heul die deels op de Bussumer- en deels op de Westerheide ligt. Op ongeveer 400 m ten zuidoosten van Laren 3 gaat de stuwwal over in een breed ijssmeltwaterdal dat grotendeels gevuld is met metersdik dekzand. Nog wat verder zuidelijk wordt het dekzand bedekt door jongere stuifzandduinen en uitgestoven laagten. Deze dateren uit verschillende perioden in het Holoceen. Pas sinds enkele jaren is bekend dat de oudste holocene zandverstuivingen op de Gooise heide al 8000 jaar geleden moeten hebben plaatsgevonden.¹⁹ De holocene verstuivingen moeten echter het

meest omvangrijk zijn geweest in de late middeleeuwen en de nieuwe tijd vanwege de toenemende bevolkingsdruk en het daarmee verbonden (te) intensieve gebruik van de heide.²⁰

In de hierboven beschreven afzettingen hebben zich verschillende bodems ontwikkeld die kenmerkend zijn voor zandgronden met diepe grondwaterstanden (afb. 2.8). Op hoofdlijnen worden de gestuwde afzettingen en de keileem gekenmerkt door holtpodzolgronden. Dat zijn bodems met een duidelijk ontwikkelde moder-B-horizont waarin dieper dan 20 cm onder maaiveld geen inspoeling van organische stof voorkomt en de humus als kleine deeltjes tussen de zandkorrels ligt. Ter hoogte van de drie Larense kampen heeft deze bodem zich gevormd in een lemig matig grof zand met iets grind.²¹ In de smeltwaterafzettingen hebben zich haarpodzolgronden gevormd. Anders dan bij de holtpodzolen worden deze gekenmerkt door een diepe uitspoeling en inspoeling van amorfe humus en ijzer. Bij het Hilversumse kamp bevindt de haarpodzol zich niet in een smeltwaterafzetting, maar in een daar bovenop liggende laag dekzand. Ook in de lengteduinen uit dekzand heeft zich een haarpodzol gevormd. Vanwege het intensief gebruik van de heide in het verleden is de bodem plaatselijk gehomogeniseerd en vergraven. Kenmerkend zijn de tientallen kleinere en grotere zand, grind en leemgroeven waarop uitvoeriger wordt ingegaan in paragraaf 2.5.4.

2.5 Archeologische en historische context

De zichtbare overblijfselen uit een ver verleden op de Wester- en Zuiderheide hebben al ruim 150 jaar lang de aandacht getrokken van allerlei nieuwsgierige onderzoekers. De prehistorische grafmonumenten, maar ook de hoekige wal-/greppelstructuren waren al eeuwenlang goed zichtbaar in het open landschap. Zoals in paragraaf 1.2 al is gemeld, was L.J.F. Janssen de eerste die over deze 'Hilversumsche Oudheden' publiceerde.²² Hij werkte nauw samen met A. Perk, die op het moment dat beide onderzoekers de handen ineen sloegen, al twintig jaar ervaring had met het doorgraven van grafheuvels op de heide bij Hilversum.²³ Janssen schrijft dat er dertien heuvels op de Zuiderheide liggen en acht

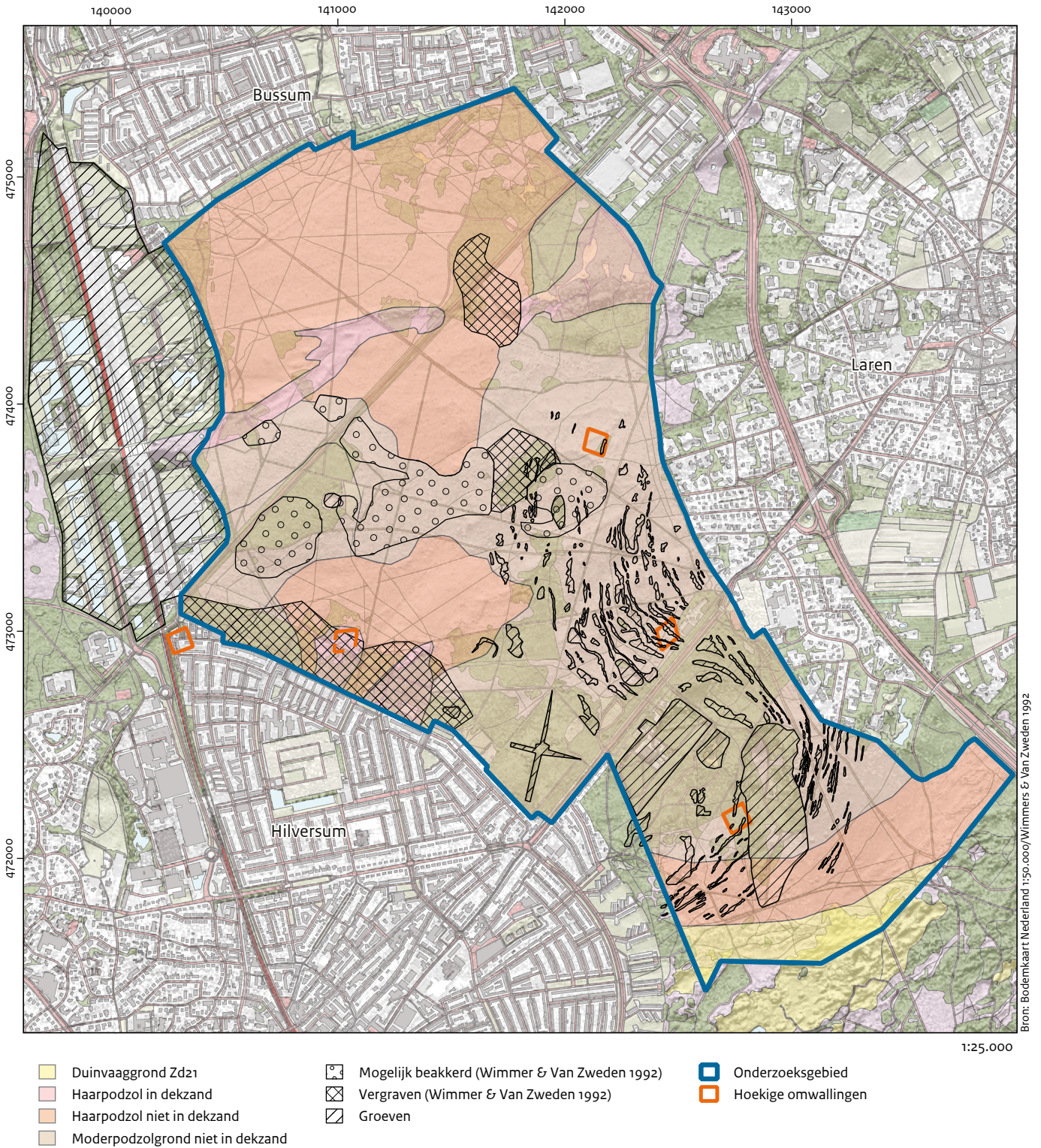
¹⁹ Seevink et al. 2013, 234-236.

²⁰ Pierik et al. 2018, 1371-1376.

²¹ Stiboka 1966; Stiboka 1970; Wimmers, Groenman-van Waateringe & Spek 1993, 54.

²² Janssen 1856; Addink-Samplonius 1983a; Wimmers 1988; Bakker 1990; Arentzen 2007; Verhart 2008.

²³ Arentzen 2007, 30.

Bron: Bodemkaart Nederland 1:50.000/Wimmers & Van Zweden 1992

Afb. 2.8 Bodemkaart van het onderzoeksgebied (bron: voor de Westerheide is gebruik gemaakt van Wimmers & Van Zweden 1992 fig. 15; voor de Zuiderheide van de digitale BRO bodemkaart 2018 die te vinden is op Dinoloket).

heuvels op de Westerheide en dat hij in enkele daarvan ‘slechts verbrande beendertjes zonder eenige urn’ aantrof. In een ander vond hij een ‘eene goed bewaarde koperen of bronzen wig’. Uit de afbeelding kunnen wij afleiden dat het om een hielbijl uit de midden-bronstijd gaat. Dat vroege onderzoek maakten de grafheuvels blijvend aantrekkelijk voor onderzoekers. Vanuit het Rijksmuseum van Oudheden werden er verschillende opgravingscampagnes geïnitieerd, eerst door conservator A.E. Remouchamps (1925-1926) en acht jaar later door zijn opvolger F.C. Bursch (1934).

Remouchamps koos voor de Zevenbergjes²⁴ op de Zuiderheide en Bursch voor de heuvels op de Westerheide.²⁵ In november 1952 deed P.J.R. Modderman, vanuit de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), heronderzoek naar twee heuvels die eerder door Remouchamps waren onderzocht.²⁶ Tot slot deed in 1965 het Amsterdamse Instituut (IPP) onderzoek naar de heuvels 5 en 6 aan de Erfgooierstraat, gelegen in het zuidelijke deel van de Westerheide.²⁷ Dit heronderzoek was gericht op een nieuwe interpretatie van de onderzoeksresultaten van Bursch uit 1934 door onder meer monsternamen voor palynologisch en dateringonderzoek. Zowel van het oud oppervlak als uit plaggen waarmee het heuvellichaam zijn opgetast, zijn monsters voor stuifmeelanalyse genomen.²⁸

Naast dit gravend onderzoek vanuit instellingen hebben er allerlei lokaal geïnteresseerde personen op de Wester- en Zuiderheide rondgelopen en tal van ontdekkingen gedaan. Vooral de inspanningen van de AWN-afdeling Naerdincklant zijn in dat opzicht bijzonder. De leden hebben – al decennia lang – een nauwe betrokkenheid met het archeologisch erfgoed in de regio. Door hun oplettendheid zijn allerlei vindplaatsen bekend geworden.

Op plekken waar de heide was afgebrand, of waar gegraven was voor de aanleg van waterleidingen of voor leemwinning, overal waar de heidebedekking was verdwenen, zijn vondsten, en soms ook grondsporen, aan het licht gekomen. Al deze ontdekkingen, zowel de ‘losse’ vondsten als ook eerder opgegraven plekken, laten zien dat de Wester- en Zuiderheide archeologisch rijke gebieden zijn waar overblijfselen uit een ver verleden aanwezig zijn. Het merendeel ligt verscholen onder het maaiveld en af en toe is het zichtbaar als grafmonument op markante plekken in het landschap.

In de onderstaande paragrafen wordt de archeologische context besproken. We beginnen met de oudste sporen van gebruik in de vroege prehistorie en eindigen in de Nieuwe tijd. Nadruk ligt vooral op de perioden waaruit de kampjes mogelijk dateren.

2.5.1 Vroege prehistorie (ca. 350.000 - 2900 v.Chr)

Jagers en verzamelaars

De bewoningsgeschiedenis van de Bussumer-, Wester- en Zuiderheide begint in de vroege prehistorie, de periode waarin er sprake was van kleine groepen rondtrekkende jagers en verzamelaars (afb. 2.9). De oudste artefacten die we uit het gebied kennen, dateren uit het midden-paleolithicum (ca. 350.000-40.000 jaar geleden), het tijdvak van de Neanderthalers. Het gaat om minimaal vijf artefacten die in de jaren zeventig en tachtig zijn gevonden. Twee daarvan zijn in wat meer detail beschreven en gepubliceerd; de eerste betreft een proximaal fragment van een Levallois-kling, gevonden rond 1970 in een voormalig stuifzandgebied, en de tweede is een kleine vuurstenen afslag die in 1981 in de voormalige zandgroeve (‘Koppel-G.T.O’) werd aangetroffen. Beide zijn door Stapert beschreven; de kleine afslag is op basis van verweringskenmerken in het midden-paleolithicum gedateerd.²⁹ Hij rekent beide artefacten tot de midden-paleolithische artefacten van het ‘Rhenen-type’ op basis van de gebruikte vuursteen (‘Maasvuursteen’) en de aanwezige oppervlakteveranderingen of verweringskenmerken, zoals fluviale rolling en grove krassen. Deze kenmerken wijzen op een herkomst van de artefacten uit gestuwde, grove grindhoudende rivierafzettingen. Daarmee dateren beide artefacten uit de periode van vóór de (maximale) landijsbedekking tijdens het Saalien, mogelijk een interstadiaal van deze voorlaatste ijstijd. Stapert wijst er verder op dat ook elders vondsten van de Goois-Utrechtse Heuvelrug bekend zijn, die vergelijkbaar zijn met het materiaal van Rhenen.

In 1984 zijn eveneens drie midden-paleolithische afslagen gevonden, samen met jonger bewerkt vuursteenmateriaal, waaronder een fragment van een vuurstenen sikkel, en aardewerk uit de bronstijd en ijzertijd.³⁰ In totaal zijn er (eind 1984)

²⁴ Remouchamps 1928; Addink-Samplonius 1983b.

²⁵ Bursch 1935; Wimmers 1988.

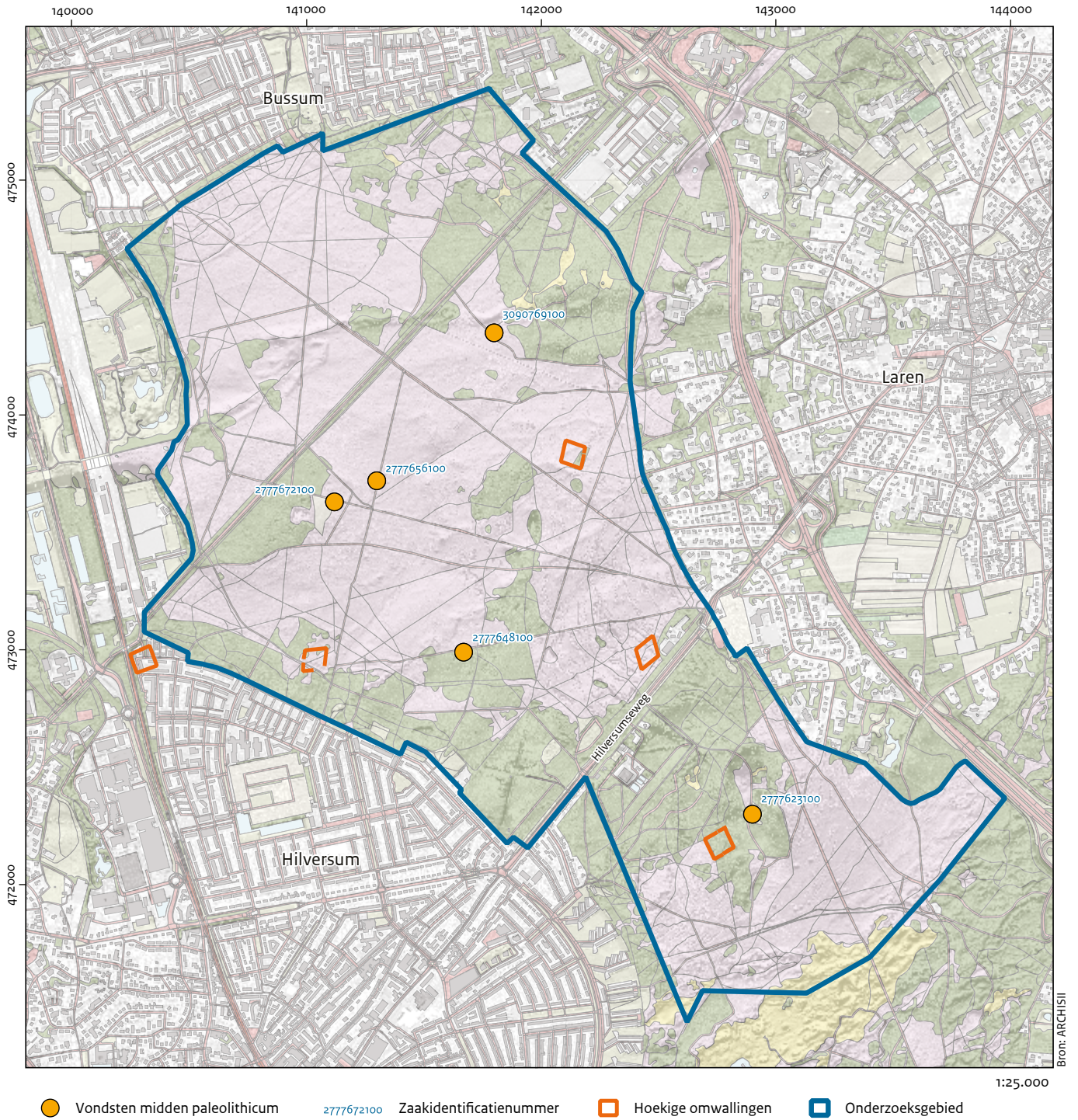
²⁶ Modderman 1952, 136; Modderman 1954, 7.

²⁷ Van Giffen & Bakker 1965.

²⁸ Casparie & Groenman-Van Waateringe 1980, 32 en 33. Deze benadering is ook wat eerder, in de jaren 1958, 1959 en 1971, uitgevoerd op heuvel 1 van de Westerheide en heuvels 2, 6 en 10 van de Zuiderheide. Met deze dataset was het mogelijk om een inzicht te krijgen in de ontwikkeling van vegetatie, vanaf het laat-neolithicum tot in de bronstijd; zie Lanting & Van der Waals 1976, nr. 39, nr. 33 en nr. 34; Casparie & Groenman-van Waateringe 1980 18-19, 10-17.

²⁹ Stapert 1982; Archis zaakidentificatienummers 2777623100 en 3090769100.

³⁰ Woltering 1985, 327; Archis zaakidentificatienummers 2777672100, 2777656100 en 2777648100.

Afb 2.9 Vindplaatsen uit de vroege prehistorie op de Bussumer-, Wester- en Zuiderheide (bron: Archis II).

38 midden-paleolithische artefacten bekend zijn uit de grotere regio van het Gooi.³¹

De vijf artefacten van de Wester- en Zuiderheide houden geen verband met activiteiten van Neanderthalers in het onderzoeksgebied zelf. Ze zijn afkomstig uit gestuwde, grindrijke rivierafzettingen en meermaals ‘verplaatst’ als gevolg van respectievelijk transport in de rivierbedding en stuwning van bodemlagen door het landijs in het Saalien.

Uit het laat-paleolithicum is een artefact bekend dat in 1988 op de Aardjesberg is gevonden, na het afplaggen van een deel van de Westerheide. Het gaat om een fragment van een laat-paleolithische bladspits van het type Jerzmanowice, vooralsnog het enige exemplaar van dit type dat in Nederland is gevonden.³² Het artefact is gemaakt van een flinke kling, is zwaar verveerd en gepatineerd. Stapert wijst het artefact toe aan het Midden-Pleniglaciaal van de laatste ijstijd (het Weichselien) en noemt als datering meer specifiek het Hengelo Interstadiaal, rond 40.000 jaar geleden. De bladspits dateert uit de overgangperiode van het midden-paleolithicum naar het laat-paleolithicum en werd waarschijnlijk achtergelaten door één van de laatste groepen Neanderthalers in Nederland (en daarbuiten). Ook jagers en verzamelaars die gedurende het mesolithicum (8800-4900 v.Chr.) in het gebied van de Wester- en Zuiderheide hebben rondgelopen en gebivakkeerd, hebben vuurstenen artefacten achtergelaten.³³ Helaas is de informatie in Archis wat lastig te duiden. Het valt op dat het aantal geregistreerde vondsten uit het mesolithicum en/of neolithicum opvallend klein is, maar dat hoeft niet te betekenen dat het gebied in die periode slechts incidenteel is bezocht. Het kan ook gaan om een achterstand in het invoeren van meldingen. Op de Lange Heul en op oerbanken zijn vuurstenen werktuigen gevonden, onder andere een driehoekige spits en een krabber. Ook het gravende onderzoek op de akker op de Aardjesberg in 1990 – en eerdere survey’s op deze akker – leverden vuurstenen artefacten op, maar deze zijn verder niet in detail uitgewerkt of beschreven.³⁴ Globaal dateren ze uit de periode mesolithicum-neolithicum en zijn grotendeels afkomstig uit de bouwvoor. Het is goed mogelijk dat de hier aan het oppervlak liggende keilemafzettingen, zijn benut als bron voor het verzamelen van vuursteen en dat de eerste bewerking ook daar plaatsvond.

2.5.2 Late prehistorie en Romeinse tijd (2900 v.Chr- ca. 400 n.Chr)

Grafheuvels en bewoning

Over of en hoe de eerste, vroege boeren het gebied van de Wester- en Zuiderheide hebben gebruikt, tasten we in het duister. Voor de periode vanaf grofweg 3500 v.Chr., het midden-neolithicum B, zijn de aanwijzingen wat duidelijker, maar nog wel subtiel (afb. 2.10). Dit is onder meer gebaseerd op stuifmeelonderzoek. Met het pollen uit een van de oudste grafheuvels, heuvel 6 op de Zuiderheide, kon een vegetatiebeeld worden gereconstrueerd dat bestaat uit een open eiken-/lindenboslandschap, met een onderbegroeiing van struikheide.³⁵ Die openheid betekent dat de invloed van de mens goed merkbaar was. Er heeft een grootschalige ontbossing plaatsgevonden, delen van het oerbos waren gekapt. Het blijvend open karakter wil zeggen dat de vegetatie vrij intensief is begraasd, door schapen en/of runderen die de prehistorische boeren werden gehouden. Verder is het aardewerkfragment met diepsteekversiering dat in 1962 in het derde Larense kampje werd gevonden, een intrigerende ontdekking.³⁶ Dit randfragment dat samen met beker- en wikkeldraadaardewerk in een zandafgraving werd gevonden, kan wijzen op trechterbekeraardewerk. Ook de twee vuurstenen bijlen zouden wellicht uit het midden-neolithicum – maar meer waarschijnlijk uit het laat-neolithicum – kunnen dateren.³⁷ Tot slot is een vrij forse vuurstenen schrabber die in 1956 op het noordelijk deel van de Heul werd aangetroffen, een aanwijzing dat er in het midden-neolithicum bepaalde activiteiten zijn uitgevoerd.³⁸

Ten zuiden van Laren, in het deel van de Zuiderheide dat ten oosten van A1 ligt, zijn in de jaren zestig duidelijke bewoningssporen uit het midden-neolithicum B (3400-2900 v.Chr.) vastgesteld. Het gaat om één van de meest zuidwestelijke vindplaatsen van de Trechterbekercultuur in Nederland. Dat terrein aan de Postiljon is dan ook – sinds 1983 – een archeologisch rijksmonument.³⁹

Laat-neolithicum A (2900-2500 v.Chr.)

Zeker is dat in het laat-neolithicum A overledenen ter aarde zijn besteld, door de dode te

³¹ Stapert & Offerman-Heykens 1983; Offerman-Heykens & Boelsma 1993.

³² Stapert 1990; Stapert 1992; Archis zaakidentificatienummer 2820811100.

³³ Archis zaakidentificatienummer 2693115100 en 3260803100.

³⁴ Wimmers 1991.

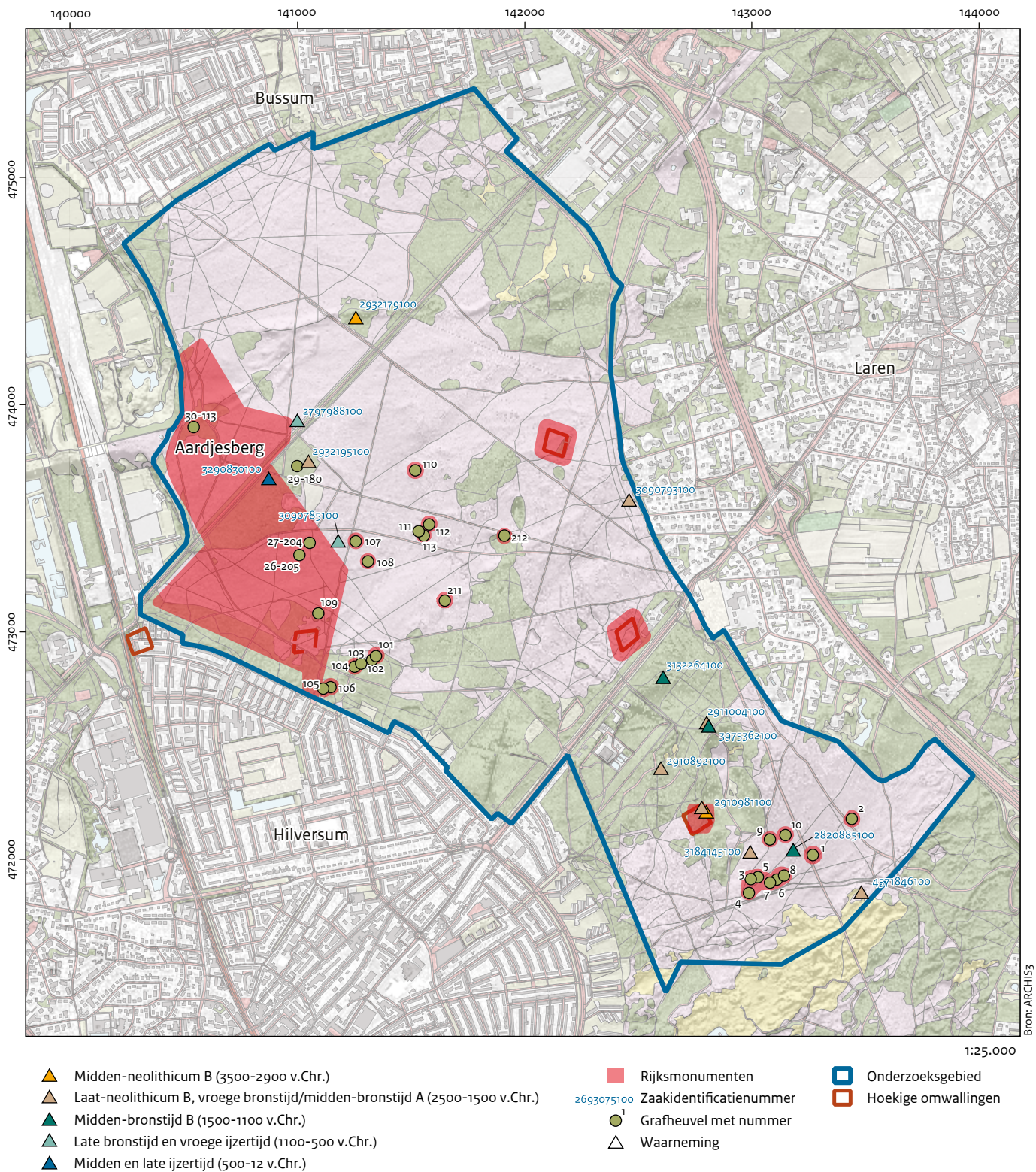
³⁵ Casparie & Groenman-van Waateringe 1980; Wimmers, Groenman-van Waateringe & Spek 1993; Doorenbosch 2013.

³⁶ Archis zaakidentificatienummer 2910981100.

³⁷ Archis zaakidentificatienummers 3090793100, 3184145100. Addink-Samplonius & Vlamings 1979.

³⁸ Archis zaakidentificatienummer 2932179100.

³⁹ Rijksmonumentnummer 45641.

Afb. 2.10 Vindplaatsen uit de late prehistorie op de Bussumer-, Wester- en Zuiderheide (bron: Archis II).

begraven, in een grafkuil of gelegd op het oud oppervlak, en een heuvel van heideplaggen erboven op te richten. Vier heuvels zijn in deze periode opgeworpen. De meest noordelijk ligt op de Lange Heul. Deze grafheuvelzool kwam per toeval aan het licht in het najaar van 1932 tijdens onderzoek uitgevoerd door W.A. Rust.⁴⁰ Daar trof hij – naast vroegmiddeleeuwse bewoningssporen – ook een graf aan.⁴¹ De beker die met de dode was meegegeven, noemt hij een klokbeke, maar op de foto is een slanke EGK-beker te herkennen.⁴² De andere drie heuvels zijn nog wel als zichtbare landschapselementen op de heide te herkennen; heuvel 8 op de Westerheide en heuvels 3 en 6 op de Zuiderheide. De overledenen zijn onverbrand begraven (inhumatie) en de doden onder heuvels 3 en 6 hebben een slanke EGK-beker en een hamerbijl als grafgift meegekregen. Uit studies weten we dat slechts een klein deel van de totale bevolking onder een zichtbaar grafmonument werd begraven.⁴³ Deze personen maakten onderdeel uit van gemeenschappen die ongetwijfeld ergens in de omgeving van deze grafmonumenten hun boerderijen en akkers hadden. De goed te bewerken bodems leenden zich daarvoor uitstekend. De drie oudste heuvels vormden het centrum van waaruit twee grafheuvelgroepen, respectievelijk op de Wester- en Zuiderheide, zich zouden ontwikkelen. Heuvel 8 is aangelegd op de flank van een smal smeltwaterdal op de Westerheide. Heuvels 3 en 6 van de Zuiderheide zijn opgericht op de zuidflank van de stuwwal.

Laat-neolithicum B, vroege bronstijd/midden-bronstijd A (2500-1500 v.Chr.)

Gedurende het laat-neolithicum B, in de klokbekeperiode, werden op de Zuiderheide meer grafheuvels opgericht. Deze ontwikkeling tot clusters, in groepen of in grafheuvelrijen, zien we ook in andere delen van Nederland, zoals op de Bosheide in het Limburgse Swalmen en op de Veluwe.⁴⁴ In Noord-Brabant is dat patroon anders. Daar kennen we vooral enkele, wijd-verspreid gelegen grafmonumenten.⁴⁵ Interessant is dat de overledenen van zowel heuvel 1 op de Westerheide als die onder heuvel 10 op de Zuiderheide een koperen tongdolk in het graf heeft meegekregen. Dit soort bijgiffen zijn zeer zeldzaam. Het is van de oudste metalen voorwerpen van Nederland en de meest westelijk gelegen.⁴⁶ Het merendeel van deze rijke

klokbekegraven, waar de doden ook bronzen naalden, sieraden van goud en kussenstenen in het graf hebben meegekregen, ligt op het Veluwe. Bijzonder zijn ook de vier barnstenen knopen die dode onder heuvel 2 van de Zuiderheide had meegekregen.

Her en der op de heide zijn vuurstenen artefacten, onder andere spitsen, en scherven van klokbeke aardewerk gevonden, zoals op de Aardjesberg⁴⁷ en in het stuifzandgebied⁴⁸ ten zuiden van de grafheuvels op de Zuiderheide. Hoewel het lastig is, dit soort losse vondsten te duiden – in hoeverre gaat het om sporen van bewoning? –, mogen we stellen dat het gebruik van het landschap meer was dan alleen een gebied om te begraven. Het stuifmeel afkomstig uit grafheuvels van deze fase wijst op een open vegetatie met veel struikheide, grassen en kruiden, met eiken en hazelaar. Het is goed voorstelbaar dat het gaat om oud akkerland dat voor begrazing in gebruik was.⁴⁹

In het gebied op de Zuiderheide, even ten oosten van het waterwinningsterrein, zijn in het begin van de jaren zestig interessante vondsten aangetroffen.⁵⁰ Goed herkenbaar waren scherven van klokbeke, van een potbeke, scherven met wikkeldraadversiering en met kwartsbrokken grofgemagerd aardewerk. Die laatste kunnen op basis van de randvorm en de V-vormig gegroepede nagelindrukken in de midden-bronstijd A worden geplaatst. Daarbij is ook een vuurstenen pijlspits gevonden, die op typologische gronden in de vroege bronstijd is te plaatsen, net als het wikkeldraadaardewerk. Al met al wijst dit duidelijk op een gebruik, waarschijnlijk bewoning, vanaf het laat-neolithicum tot in de midden-bronstijd A. Ook in de derde Larensche kampje is een vergelijkbaar samengaan van dit type aardewerk, klokbeke, wikkeldraad en gepaarde nagelindrukken ontdekt.⁵¹

Midden-bronstijd B (1500-1100 v.Chr.)

In de midden-bronstijd worden er op de Zuiderheide zowel nieuwe grafheuvels opgericht (heuvel 7), als ook bestaande heuvels hergebruikt als begravingslocatie. Sommige heuvels zijn voorzien van een nieuwe ophogingslaag, zoals heuvel 3 op de Zuiderheide, maar het gaat ook om het bijzetten van nieuwe overledenen die worden ingegraven in de flanken van de heuvels. Op de Westerheide zien we eenzelfde ontwikkeling, al lijkt het erop

⁴⁰ Rust 1939.

⁴¹ Wimmers & Van Zweden 1992: code 30-113.

⁴² Collectie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (g1939/2.1).

⁴³ Lohof 1994.

⁴⁴ Lanting & Van der Waals 1974, 1976;

Bourgeois 2013, 31-32.

⁴⁵ Theunissen 1999, 59.

⁴⁶ Butler & Van der Waals 1966.

⁴⁷ Archis-zaakidentificatienummer 2932195100 en 2777680100.

⁴⁸ Archis-zaakidentificatienummer 4571846100.

⁴⁹ Casparie & Groenman-Van Waateringe 1980.

⁵⁰ Archis-zaakidentificatienummers 2910892100 en 3132191100.

⁵¹ Archis-zaakidentificatienummers 2910998100 en 2910981100.

dat daar meer nieuwe heuvels, voorzien van paalkransen, worden opgericht. Zo was heuvel 6 op de Westerheide omringd door een wijd-gestelde cirkel van houten palen.⁵² Opvallend is dat men koos voor een specifieke prominente locatie in het landschap: op een lange smalle dekzandrug. Zo vormt zich als het ware een rij goed zichtbare grafmonumenten. De vegetatie bestond in deze periode uit meer aaneengesloten heidearealen met bosdelen van eiken en berken. De kans is groot dat in de nabijheid van heuvel 6 op de Zuiderheide een boerenerf lag, want onder deze heuvel is stuifmeel van graan aangetroffen.⁵³

De doden zijn in deze periode eerst op de brandstapel verbrand, voordat de resten ter aarde worden besteld. Vaak zijn deze crematieresten los of verpakt in een aardewerken urn in een grafkuil geplaatst. Het meegeven van voorwerpen in het graf geschiedde sporadisch. Zo had de overledene die onder de heuvel was begraven die Janssen in 1853 op de Westerheide onderzocht, een bronzen hielbijl meegekregen.⁵⁴ In het noordelijk deel van de Zuiderheide, in het bosgebied ten westen van de Oude Postweg, is in 2014 een vergelijkbare bijl, een bronzen hielbijl, door metaaldetectie, gevonden.⁵⁵ Als losse vondst is deze moeilijker te duiden. Het fragment van een bronzen naald dat in 1970 verder zuidelijk, in de omgeving van de grafheuvels van de Zevenbergjes, is gevonden, is weliswaar ook een losse vondst, maar wijst – als sieraad – wel meer op een grafgift.⁵⁶ Gezien de nabijheid bij de grafheuvels kan dit voorwerp bij ouder onderzoek ongezien uit context geraakt. Verder kan niet worden uitgesloten dat beide bronzen objecten uit een vlakgrafcontext afkomstig zijn. Immers, bij het sleufonderzoek op de Aardjesberg in 1990 is een crematiegraf uit de bronstijd vastgesteld.⁵⁷ Het lijkt er sterk op dat het hier om een vlakgraf gaat. Dat de boeren in de omgeving van de grafmonumenten hebben gewoond, is zeer aannemelijk. Een duidelijke aanwijzing zijn de sporen die in het gebied ten noordoosten van het waterwinningsterrein zijn waargenomen. Daar was in 1960 een sleuf voor een waterleiding gegraven, waarna in het profiel daarvan twee kuilen en paalsporen zijn vastgesteld.⁵⁸ De kuilvullingen bevatten midden-bronstijdaardewerk en houtskool. Zeer waarschijnlijk ligt daar een nederzetting, een boerenerf, uit deze periode.

Late bronstijd tot en met de Romeinse tijd (1100 v. Chr.-ca. 400 n.Chr.)

Bij het grafheuvelonderzoek op de Westerheide is op een aantal locaties vastgesteld dat de oudere heuvels – de laat-neolithische en bronstijdheuvels – opnieuw zijn hergebruikt als begravingslocatie in de urnenveldperiode. Voor deze periode is dat een opvallend gebruik. Het is een vrij zeldzame traditie die vooral bij bronstijdgrafheuvels in Vlaanderen is vastgesteld.⁵⁹ Daarbij komt dat de hoeveelheid urnbegravingen per heuvel opmerkelijk hoog is. Zo groef Bursch bij zijn onderzoek aan de laat-neolithische heuvel 1 flink wat urnen met crematieresten op, die – op basis van een snelle blik – veelal uit de vroege ijzertijd dateren. De grafheuvel die in 1855 door notaris Anton Perk werd doorgraven, kende een uitzonderlijk hoog aantal bijzettingen, namelijk 32 urnen, met bijgiften als een bronzen naald, (fragmenten van) bronzen armbanden en een ring.⁶⁰ Deze begravingen lijken als nabijzettingen, rondom, in de flank van een oudere grafheuvel – waarvan het centrale graf is gemist – te zijn bijgezet. Ook heuvel 9, die in 1939 door Rust en Bursch, is onderzocht, bevatte een opmerkelijk hoog aantal jongere urnen. Hoewel het om oud onderzoek gaat, met andere omstandigheden voor wat betreft het waarnemen, vastleggen en interpreteren, mogen we voorzichtig stellen dat er op de Westerheide een wat afwijkend grafritueel in de vroege ijzertijd is uitgevoerd. Dergelijke vormen van intensieve bijzettingshandelingen zijn elders in Nederland onbekend. Het kan gaan om een lokale traditie, waarbij oudere grafheuvels, die van de voorgaande doden, een bijzondere betekenis voor de gemeenschappen moeten hebben gehad. Uit het heronderzoek uitgevoerd door Remouchamps, ca. 75 jaar later, op de locatie waar Perk onderzoek had gedaan, werd de conclusie getrokken dat op die locatie de bodem sterk was verstoord, en dat er een serie aan urnheuvels moeten hebben gelegen die in vroegere tijden waren doorgraven. Ten zuidoosten van heuvel 1 trof Bursch kringgreppelsporen aan, die erop wijzen dat de overledenen in deze periode ook onder nieuw aangelegde urnheuvels werden begraven.⁶¹ De traditie om de gecremeerde doden ieder onder een eigen heuvel te begraven, zoals we uit de vele urnenvelden uit Nederland kennen, is ook hier uitgevoerd. Op de Aardjesberg namen leden

⁵² Na het heronderzoek in 1965 is deze heuvel 6 (106) gerestaureerd en voorzien van een nieuwe, moderne paalkrans. De houten palen zijn tegenwoordig niet meer aanwezig.

⁵³ Casparie & Groenman-van Waateringe 1980 (S33); graanpollen komen vooral vrij tijdens het dorsen.

⁵⁴ Het gaat om heuvel 110, Wimmers & Van Zweden 1992: code 28-199, Rijksmonument 45549.

⁵⁵ Archis-zaakidentificatienummer 3975362100.

⁵⁶ Archis-zaakidentificatienummers 2820885100, 2911004100 en 2820893100; Butler 1990.

⁵⁷ Wimmers 1991.

⁵⁸ Archis-zaakidentificatienummer 3132264100.

⁵⁹ Theunissen 1999, 102.

⁶⁰ Wimmers 1991, 118-119; Wimmers & Van Zweden 1992: code 27-204, Rijksmonument 45550.

⁶¹ Wimmers 1991, 122.

van de AWN – na het afbranden van de heide – in de jaren tachtig op twee locaties lage heuvels waar, met een doorsnede van 6 tot 8 meter.⁶² Vooralsnog is het niet duidelijk of het daadwerkelijk antropogene heuvels zijn. Op het AHN is op een van die locaties, direct ten oosten van de akker waar in 1990 is gegraven, wel wat regelmatig reliëf te herkennen. Ook op de andere locaties waar urnheuvels door Wimmers en anderen worden vermoed, laat het AHN weinig reliëf zien, met uitzondering van de zuidwestelijke hoek van de Westerheide.⁶³ Voor wat betreft het grafritueel in deze periode mogen we stellen dat er zowel werd aangesloten bij oudere grafheuvels – overledenen werden bijgezet in het heuvellichaam én nieuwe, kleine urnheuvels werden in de directe nabijheid opgeworpen –, als ook dat nieuwe, kleine urnheuvelgroepen op andere locaties werden aangelegd. Op basis van de urntypen lijkt te vooral te gaan om handelingen die in de vroege ijzertijd zijn uitgevoerd. Uit onderzoek elders is bekend dat de verticale opbouw van grafheuvels, het hergebruik door een nieuwe ophogingslaag met bijbehorende begraving, verdwijnt vanaf de late bronstijd. Deze maakt plaats voor urnenvelden, waarbij iedereen werd gecremeerd en werd begraven onder een eigen grafmonument. Ongetwijfeld woonden de ijzertijduishouders in de nabijheid van de urnheuvels, zowel op de Zuider- als de Westerheide zijn daar aanwijzingen voor. De scherven die in een kuil zijn gevonden, die in oktober 2013 was gegraven voor afwatering van een fietspad op de Aardjesberg, dateren uit de midden- en/of late ijzertijd.⁶⁴ Het feit dat het fragmenten van verschillende potten betrof, wijst op eerder op nederzettingmateriaal dan op aardewerk uit grafcontext. Ook de aardewerkscherven die bij het onderzoek van de eveneens op de Aardjesberg gelegen akker zijn aangetroffen, zijn zeer waarschijnlijk toe te schrijven aan bewoningsactiviteiten. Overblijfselen uit de periode vanaf de vroege ijzertijd tot en met de Romeinse tijd zijn schaars. Behalve de in de vorige alinea genoemde aardewerkscherven uit de midden of late ijzertijd die gevonden zijn op de Aardjesberg is bij graafwerk op het terrein van de Utrechtse Waterleiding een halsfragment van een Romeinse amfoor geborgen. Ten noordoosten van het onderzoeksgebied is in de wijk Steenberg in Laren

een randfragment van Romeins aardewerk aangetroffen.⁶⁵ Verder is op Hilversums grondgebied een munt uit dezelfde periode gevonden. De exacte vindplaats van deze losse vondst is niet bekend maar het gaat om een in Milaan geslagen koperen antoninianus met de afbeelding van Keizer Gallienus (253-268 n. Chr.).⁶⁶

2.5.3 Middeleeuwen (ca.400-ca.1500 n.Chr.)

Graven, bewoning, akkers, karrensporen en banscheiding

Van de Bussumer-, Zuider- en Westerheide zijn verschillende vindplaatsen bekend die wijzen op bewoning in de vroege en volle middeleeuwen (afb. 2.11). De oudste hiervan dateren uit de zevende eeuw. Het gaat daarbij om twee begravingen en het kortstondig hergebruik van een prehistorische nederzettinglocatie op het zuidelijke lengteduin.⁶⁷ In de loop van de twaalfde eeuw moet het gebied rond de Aardjesberg en Lange Heul ontgonnen zijn. In de jaren dertig van de vorige eeuw vonden aan de westkant van de Lange Heul opgravingen plaats waarbij een boerderijplattegrond en een waterput zijn gevonden.⁶⁸ Op enkele tientallen meters ten noorden en oosten hiervan lagen twee andere waterputten uit dezelfde periode. De omvang van de nederzetting is onduidelijk, maar moet zich in ieder geval in westelijke richting hebben voorgezet. Bij graafactiviteiten in de grote aan de heide grenzende spoorweg-groef zijn ook nederzettingssporen vastgesteld.⁶⁹ Ook op de Aardjesberg zijn nederzettingssporen gevonden die waarschijnlijk dateren uit de twaalfde of dertiende eeuw.⁷⁰ Aanleiding was een zeer vondstrijke akker, waarvan onduidelijk was wat de fysieke staat was en in hoeverre er sporen onder de bouwvoor aanwezig zouden zijn. Een lange smalle sleuf bracht daar inzicht in. Dit onderzoek is uitgevoerd door Wimmers, vanuit het Staring Centrum.⁷¹ Midden op de Westerheide, globaal tussen de drie daar gelegen kampjes en genoemde nederzettingssporen zijn verder gehomogeniseerde bodems gevonden, waarvan vermoed wordt dat het daarbij om bij de nederzetting horende akkers gaat.⁷² Ploegsporen van deze akkers

⁶² Archis-zaakidentificatienummer 2797988100 en 3090785100.

⁶³ Op de locatie van driehoek nummer 9 in fig. 2 Wimmers 1988, 121 is op het AHN een kleine, ronde verhoging te zien.

⁶⁴ Archis-zaakidentificatienummer 3290830100.

⁶⁵ Wimmers, Groenman-van Waateringe & Spek 1993, 64; Beide vondsten bevinden zich in de collectie van het Goois Museum.

⁶⁶ NUMIS nr. 1043037.

⁶⁷ Wimmers & Van Zweden 1992.

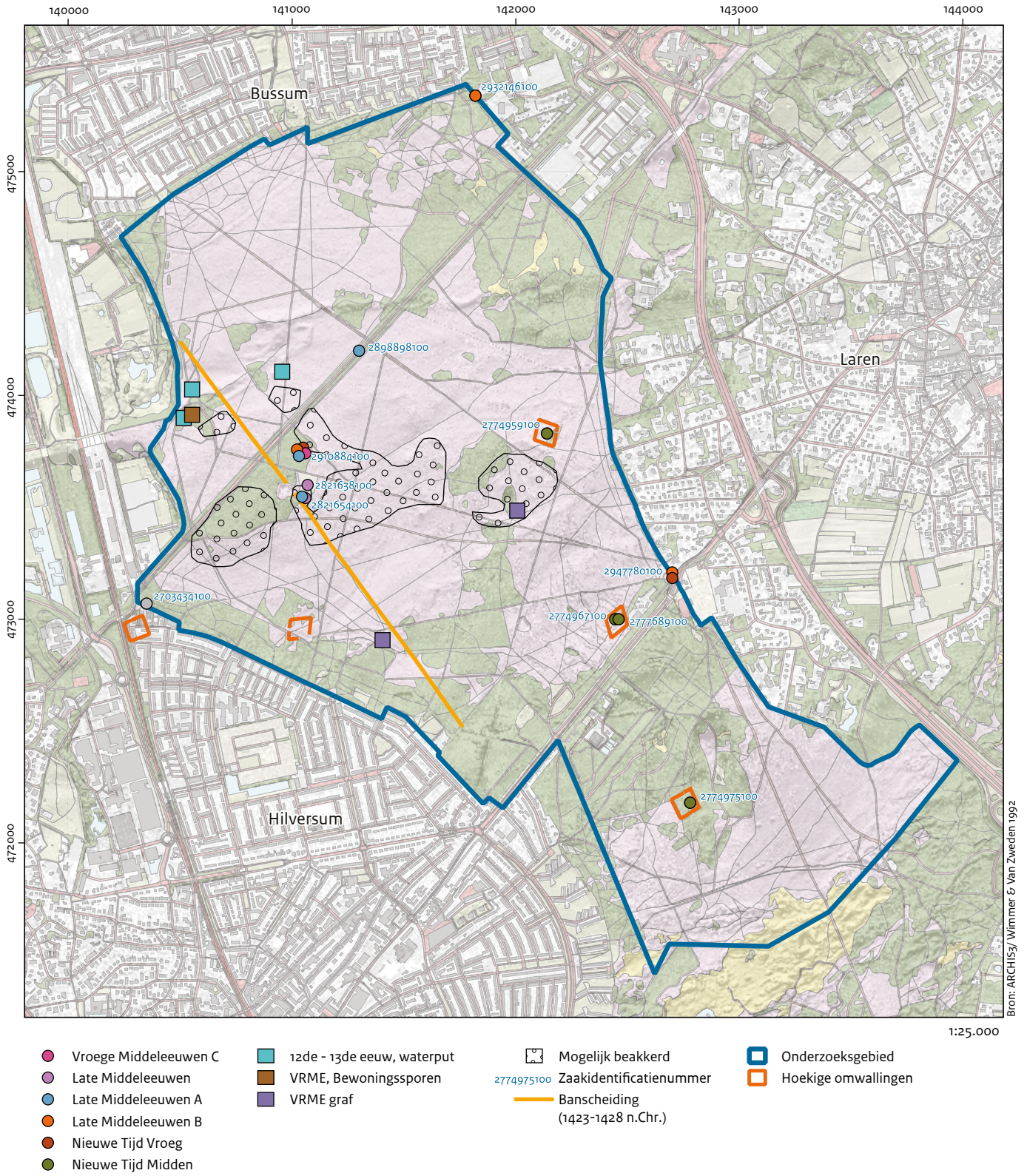
⁶⁸ Zie Wimmers & Van Zweden 1992 met verwijzingen.

⁶⁹ Van Zweden 1992, 107-110.

⁷⁰ Met als kanttekening dat de datering van de hier aangetroffen kuilen vooral berust op de kleur van de kuilvulling zie Wimmers 1991, 29-30.

⁷¹ Wimmers 1991.

⁷² Het vondstmateriaal in de akkerlaag dateert uit de twaalfde-dertiende eeuw. Wimmers (1991) stelt dat de akkerlaag jonger is dan de paalsporen.

Bron: ARCHIS3/ Wimmer & Van Zweden 1992

Afb. 2.11 Archeologische resten en vindplaatsen uit de middeleeuwen en nieuwe tijd (bron: Archis II; Wimmers & Van Zweden 1992).

liepen door tot onder een historisch gedateerde vijftiende-eeuwse banscheiding wat er op duidt dat de akkers voor die tijd opgegeven moet zijn.⁷³ Met boringen is de omvang van de akker bepaald: 60 bij 90 meter.

Aan het begin van de dertiende eeuw zijn de nederzettingen op de Lange Heul en Aardjesberg weer verlaten. Dit kan te maken hebben gehad met de toenmalige veenontginningen langs de randen van de Gooise stuwwal. Hierdoor zakte de grondwaterstand en werden hooggelegen delen van de heide minder geschikt voor bewoning en akkerbouw.⁷⁴ Waarschijnlijk is de nederzetting destijds verplaatst naar de rand van de heide. In ieder geval is de middeleeuwse bewoning van de Lange Heul en Aardjesberg maar van korte duur geweest. Na het begin van de dertiende eeuw is niet meer op de heide gewoond of geakkerd.

Druk op de woeste gronden

Veel van de grond in Gooiland was in de late tiende eeuw in bezit van de Hamalandse graaf Wichman. Hij schonk deze goederen aan de abdijs van Elten waar zijn dochter Liudgart abdis was. Deze situatie bleef verschillende eeuwen onveranderd. Maar in 1280 droeg abdis Godelinde de zeggenschap over Gooiland als pachtgoed over aan graaf Floris V van Holland. Deze probeerde hiermee de heren van Amstel buiten spel te zetten, die hier ook bezittingen hadden. Uitzonderd van de overdracht was het boswachterambt van het Gooi. Dit bleef in handen van de heren van Nijenrode. De Gooise boeren wisten niet goed wat deze verandering voor hen zou kunnen betekenen. Ze verenigden zich en vertegenwoordigers van de stad Naarden en de dorpen Blaricum, Bussum, Huizen, Hilversum en Laren stelden reglementen op waarin werd bepaald door wie en op welke wijze de gemene gronden gebruikt mochten worden. De gebruiksrechten op deze gronden waren aanvankelijk gebaseerd op het bezit van akkergrond en verbonden aan een boerderij. Ze ontwikkelden zich tot persoonlijke overerfbare rechten, waardoor de bezitters ervan eigengeerfde boeren werden, zogenaamde erfgooiers. In 1396 werd het stedelijke rechtsgebied van Naarden enorm uitgebreid. Zo kwam onder andere de Hilversumse meent, een voor de Gooise boeren en vooral Hilversummers noodzakelijk weidegebied, binnen het Naarder stadsgebied te liggen. Dit zeer tegen de zin van de erfgooiers. In 1403 kwamen de stad Naarden, de

Gooise erfgooiers en de Hollandse graaf tot een vergelijk, om wat er nog over was van de gemene gronden te behouden, uitgezonderd enkele ontginningen. Om eventuele onenigheid in de toekomst te voorkomen, werden de afspraken en oorspronkelijke regels op schrift gesteld. In dit document werden niet alleen bepalingen opgenomen over het gebruik, behoud en beheer van de gemene gronden, maar ook vastgesteld wie er toegang hadden tot de gemene gronden. Alleen erfgooiers die een boerderij hadden mochten hun rundvee en paarden laten grazen of 'scharen' op de meenten. Daarom wordt dit reglement de eerste Schaarbrief genoemd. De eerste Schaarbrief liet echter te veel ruimte aan vreemdelingen om de weilanden en heidevelden te gebruiken, zonder dat de erfgooiers daar veel aan konden doen. In 1442 werd dit gestopt door middel van een tweede Schaarbrief. In deze brief werden de gebruiksvoorwaarden aangescherpt. Gesteld werd dat alleen vanouds rechtmatige erfgooiers toegang tot de gemene gronden hadden. Voorwaarde was nog steeds het eigendom van een boerderij. Aanvullende eisen waren een gehuwde status, meerderjarigheid en het bezit van een stuk grond op de eng. Voor het gebruik van de bossen werden dezelfde voorwaarden gehanteerd. De erfgooiers maakten hierover afspraken, vastgelegd in bosbrieven, met de heren van Nijenrode. Zij hieven een speciale belasting: de koptiende, genoemd naar de koppen graan waaruit de belasting bestond.

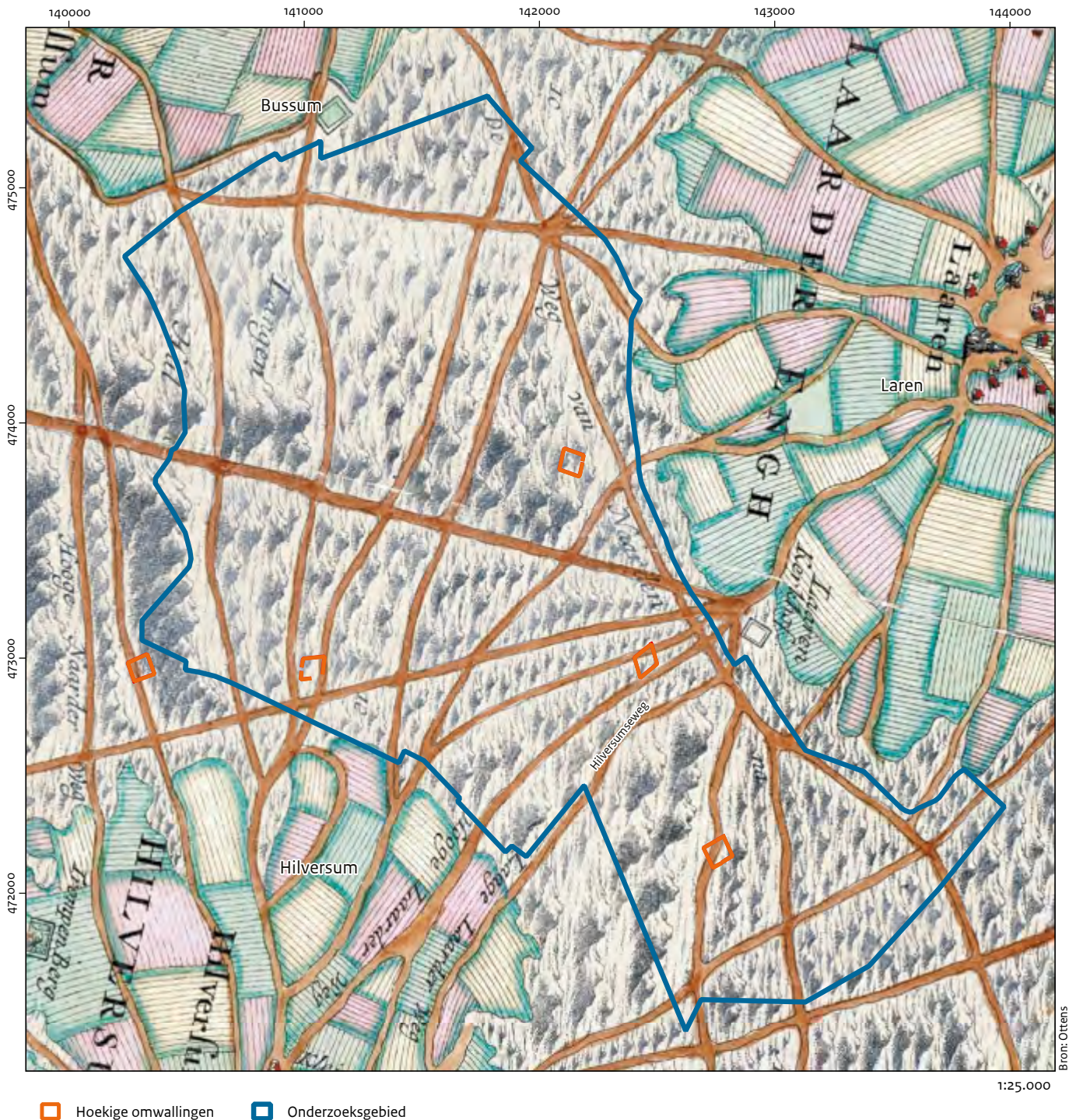
Banscheiding

Tussen 1423 en 1428 werd op de Wester- en Zuiderheide een banscheiding opgeworpen. De banscheiding bestond uit een aarden wal en markeerde de grens tussen de rechtsgebieden (bannen) van Laren en Hilversum (afb. 2.11). De wal liep dwars over de hei van de Lange Heul, over de Aardjesberg naar het zuidoosten richting de Kamerlingh Onnesweg in Hilversum. Op sommige plaatsen bestond de banscheiding uit een dubbele wal. Het lijkt erop alsof elk van beide dorpen aan hun zijde van de grens een markering wilden hebben. Op 2 januari 1428 stelde Splinter van Nijenrode, baljuw van Gooiland, de banscheiding tussen Laren en Hilversum officieel vast.

Debanscheiding was niet alleen van belang om de grenzen tussen het grondgebied van beide dorpen te markeren. De wal was ook belangrijk

⁷³ Wimmers 1991.

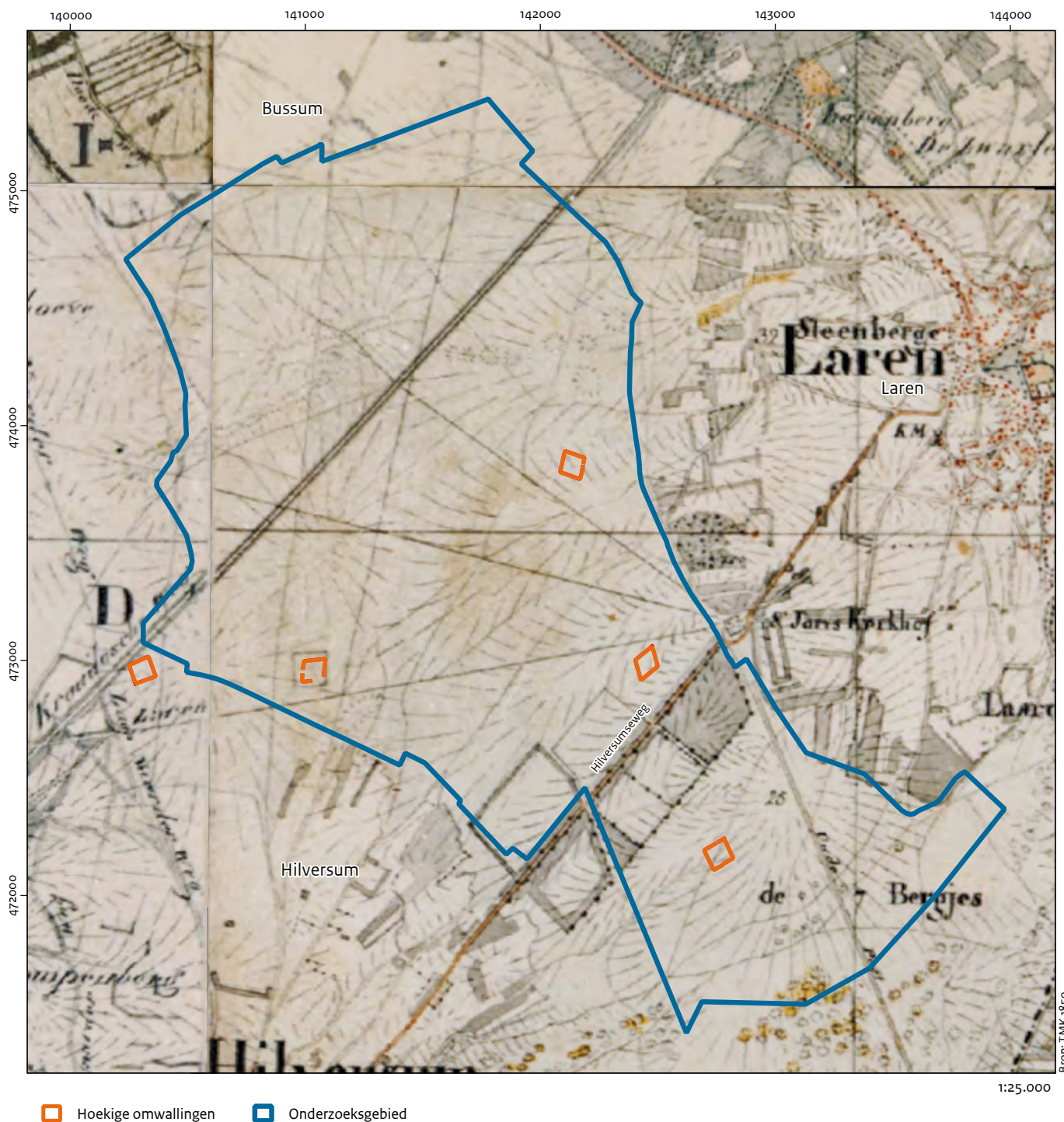
⁷⁴ Zie Van Zweden 1992. De vondst van een zeer diepe waterputten (9 meter diep) bij de nederzetting op de Aardjesberg wijst ook op deze mogelijkheid; zie Wimers & van Zweden 1992

Afb. 2.12 Kaart van het Gooiland van Reinier en Iosua Ottens uit 1740. Op de kaart zijn de omwallingen en het onderzoeksgebied geprojecteerd.

voor de schaapskudden die over de heide zwierven. Als er een schaap over de ban ging van het ene territorium naar het andere, dan werd het dier eigendom van de het andere dorp. De banscheiding staat niet op de Kaart van Goylandt, met de nieuwe Limietscheyding tussen

Goylandt en het Sticht van Utrecht van M. Walraven uit 1723 en ook niet op de kaart van Ottens uit 1740 aangegeven (afb. 2.12). De wal komt ook niet voor op de oudste topografische kaart van omstreeks 1850 (afb. 2.13). De banscheiding is nog deels in het landschap aanwijsbaar.

Afb. 2.13 Oudste topografische kaart van het onderzoeksgebied van omstreeks 1850 met daarop de omwallingen en het onderzoeksgebied geprojecteerd.

Bij de aanleg van een rijwielpad van Crailosebrug naar het St. Janskerkhof werd in 1916 op een helling van de Aardjesberg een enorme zwerfsteen ontdekt. Mogelijk was deze steen oorspronkelijk een grenssteen tussen de ban van Laren en Hilversum. De steen is later buiten

gebruik geraakt en onder het zand verdwenen. De Zwerver, zoals de kei werd genoemd, trok veel bekijks. Menige fiets- en wandeltocht leidde naar de grote kei en zelfs koningin-moeder Emma kwam hem bekijken. Enkele jaren na de vondst werd de steen verslept naar het

centrum van Hilversum waar hij nog steeds te zien is.

Of er een relatie is tussen de banscheiding en de omwallingen is niet duidelijk.

Pollenmonsters onder de banscheiding en onder de wallen van vier kampjes zijn geanalyseerd. Het pollenspectrum vertoonde grote verschillen in percentage heide: onder de banscheiding aanmerkelijk minder dan onder de omwallingen. Dit wordt door Wimmers, Groenman-Van Waateringe en Spek als argument aangevoerd dat de omwallingen later aangelegd zijn dan de banscheiding.⁷⁵

De heide is vanaf de middeleeuwen ook gebruikt voor het houden van bijen. Een vroeg bewijs voor imkerij een overeenkomst uit het jaar 1339. Hierin werd tussen de schepenen en geburen van Eemnes en Gooiland een regeling van grenswijziging getroffen die uit de Eemnes tienden moesten worden betaald. Bij deze tienden wordt apart genoemd “den elfden Ymstock”.⁷⁶ In een verpondings- of gaderboek van 1503 worden de Blaricommers byman Harmen en byman Goossen. Beide waren als imker op de heide van Blaricum actief. Bijen werden gehouden in zogenaamde bijenschansen. Deze schansen waren omwalde, met eikenhakhout omheinde stukken grond met een vrije opening naar het zuid-oosten. De schansen waren vierkant (10 x 10 meter) of halfovaal (grootste breedte 10 meter). Laren schijnt zeer ruime schansen te hebben gehad, waar je met paard en wagen in kon keren. In 1843 werden er nog vierentachtig bijenschansen geteld. Daarvan resteren er nu nog maar enkele.

2.5.4 Nieuwe en nieuwste tijd (ca. 1500-heden)

Van gemeenschappelijke heidegrond tot natuurreservaat

Tot ver in de negentiende eeuw was nog geen sprake van de huidige situatie, waarbij de heide in compartimenten is verdeeld door wegen, spoorlijn en bebouwing, maar strekte deze zich uit over vrijwel de volle breedte van de Gooise stuwwal (afb. 2.11 en 2.14). De heidevelden waren onverkaveld en maakten deel uit van de woeste (braakliggende) gronden die beheerd werden door lokale boeren, verenigd in de Gooise marke: de erfgooiers.⁷⁷ Het feit dat de

door de erfgooiers beheerde heidevelden niet geploegd werden, wil niet zeggen dat ze niet werden gebruikt. De op het oog weinig intensief benutte heidevelden vormden tot aan het begin van de vorige eeuw een onmisbaar element in de destijds op de zandgronden gebruikelijke gemengde agrarische bedrijfsvoering. Daarnaast leverden ze tal van grondstoffen voor de lokale nijverheid. Er werden plaggen gestoken of gemaaid en grote aantallen schapen geweid, soms ook wat koeien. In de spaarzame restjes bos werd (bos)strooisel geraapt voor in de stallen en er werd hakhout geteeld voor het hout of voor de eikenschors dat gebruikt werd voor het maken van run waarmee leer werd geloooid (‘pellen van de eek’). Er werd zand, leem en grind afgegraven, aan bijenteelt gedaan en er werd heide gesneden om te gebruiken als veevoer, als dakbedekking, als brandstof voor in broodovens of om bezems en borstels mee te maken. Verder werd er gestroopt en gejaagd. Het meest algemeen was het afplaggen van de heide en het weiden van schapen. De heideplaggen dienden niet alleen als grondstof voor de mestbereiding. Uit vergelijkbare gebieden is bekend dat grote hoeveelheden heideplaggen gebruikt zijn voor het opwerpen van wallen waarmee vee of wild werd weggehouden van oogst of bosaanplant en als beschermlaag voor zaai- of pootgoed bij het vastleggen van zandverstuivingen. Verder dienden ze als bouw materiaal bij de constructie van de wanden van waterputten, schaapskooien en hutten.⁷⁸

Heidevelden zoals de Wester- en Zuiderheide werden dus behoorlijk intensief gebruikt. Om te voorkomen dat ze als gevolg van te veel afplaggen, beweid en afgraven in een onbruikbare zandwoestijn zouden veranderen, werden in het Gooi al sinds het begin van de vijftiende eeuw allerlei regels opgesteld die het gebruik ervan aan banden moesten leggen. Zo werd vastgelegd dat de erfgooiers uit Hilversum en Laren 33 stuks per herdershuishouden mochten weiden of 45 stuks, als twee huishoudens samen een boerderij deelden. Voor wat betreft het afplaggen werd alleen gereguleerd waar dit verboden was zonder beperking op het volume ervan.⁷⁹ Waarschijnlijk had dit verbod dan ook betrekking op enkele plekken waar in de vijftiende eeuw acuut zandverstuivingen dreigden te ontstaan. Ook het gebruik van het destijds in het Gooi nog spaarzaam aanwezige bos was aan regels gebonden. Ondanks de regels werd de draag-

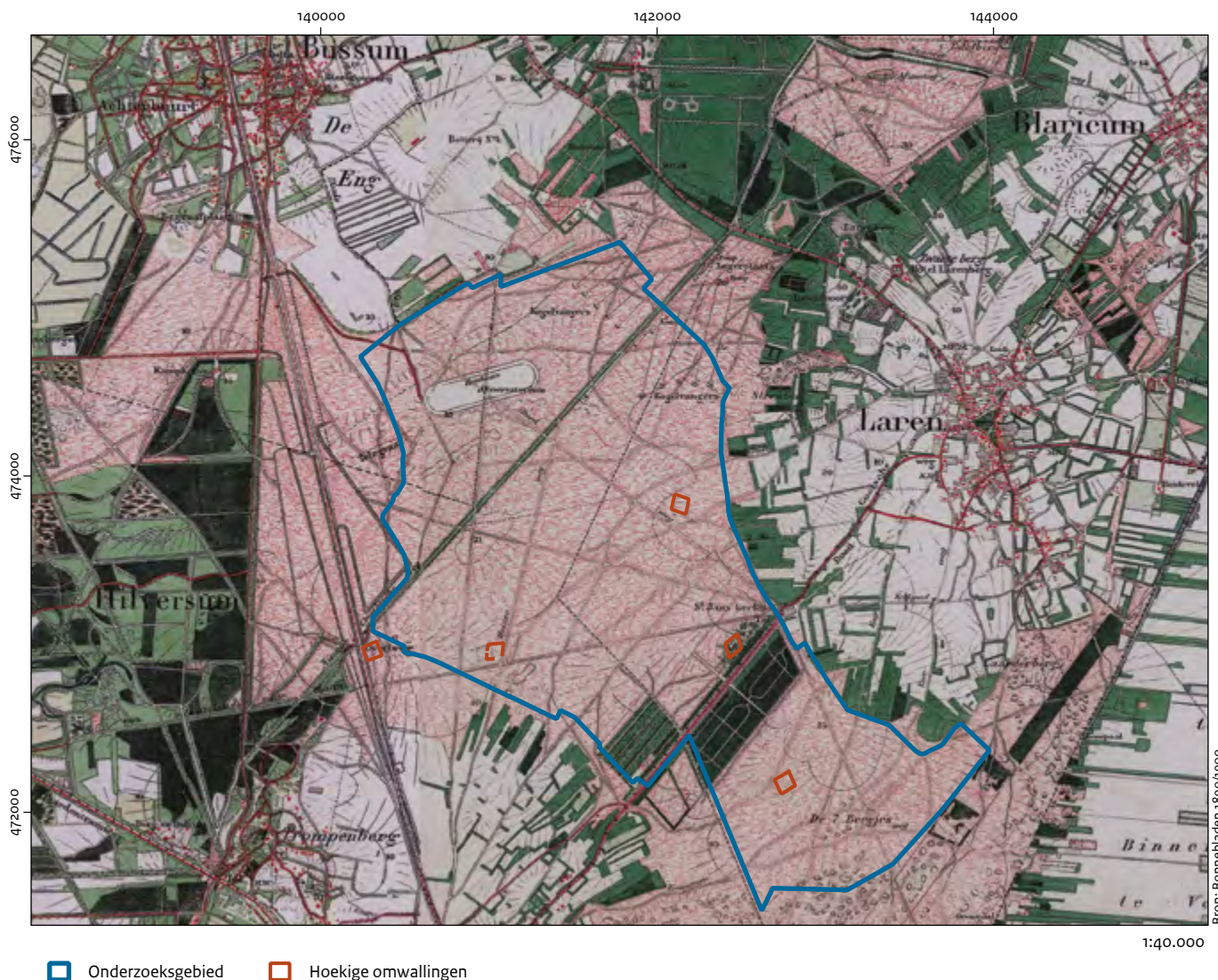
⁷⁵ Wimmers, Groenman-van Waateringe & Spek 1993.

⁷⁶ <https://www.imkersgooieneerland.nl/index.php/de-imker/2015-01-27-13-59-27>.

⁷⁷ Zie Kos (2010) voor een uitvoerige verhandeling over de erfgooiers.

⁷⁸ Kos 2010, 112; Spek 2004, 952; Zielman 2012, 208.

⁷⁹ Kos 2010, 171-172, 178.

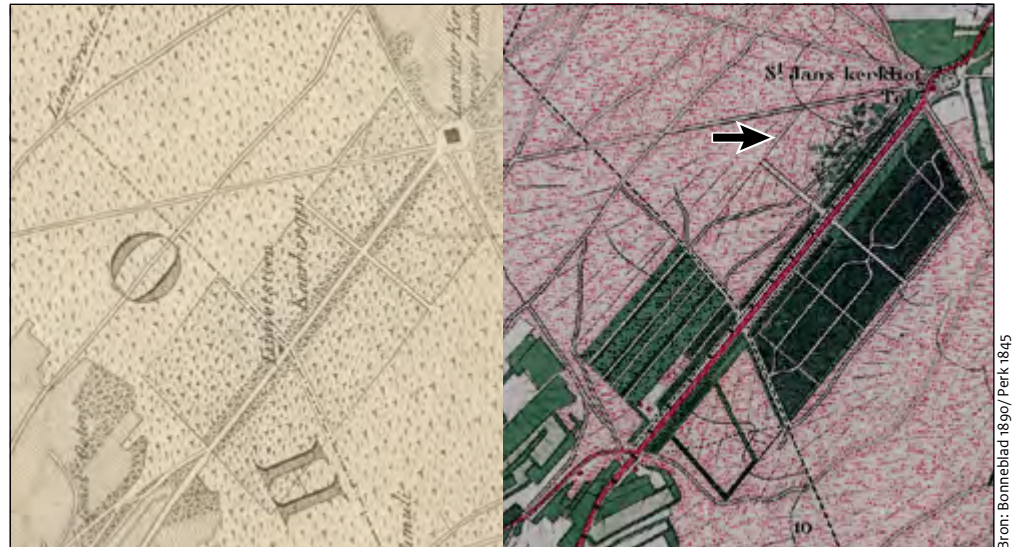
Bron: Bonnebladen 1850/1900

Afb. 2.14 De heide tussen Bussum, Hilversum en Laren omstreeks 1900 (bron: Topotijdreis).

kracht van het ecosysteem te zwaar beproefd met als gevolg dat al in de zestiende eeuw vrijwel al het bos verdween en de heidevelden deformeerden tot een vrijwel boomloos heidelandschap met omvangrijke zandverstuivingen. Vanaf het midden van de achttiende eeuw verschenen steeds vaker artikelen en pamfletten waarin de mogelijkheid werd geopperd om de karig begroeide en de (op het oog) weinig intensief gebruikte heidevelden te bebossen of ontginnen. Deze vonden gretig aftrek bij notabelen en grootgrondbezitters.⁸⁰ Het woest laten liggen van de heidevelden werd door overheid en grootgrondbezitters steeds vaker gezien als verspilling van waardevolle grond. Vanuit deze invloedrijke groepen werd dan ook druk uitgeoefend om de door de boeren

gemeenschappelijk beheerde gronden op te splitsen en de heide te ontginnen. Na 1810 werd ook van staatswege actief aangestuurd op opdeling. In het Gooi had dit tot effect dat tussen 1836 en 1843 ongeveer de helft van de gemene (gemeenschappelijke) gronden toegewezen werd aan de erfgooiers en de staat (domeinen). De vooral langs de Zuiderzeekust liggende meenten (grasweiden) en de op de heide liggende konijnenwaranden kwamen nu in volle eigendom van de erfgooiers terwijl de staat de beschikking kreeg over een fors deel van de woeste gronden langs de zuidgrens van het Gooi en over verschillende meer verspreid liggende kleinere terreinen. Van belang voor dit onderzoek is dat deze opdeling grotendeels aan de Wester- en Zuiderheide voorbij ging. Alleen

⁸⁰ Demoed 1987, 23-24.

Afb. 2.15 Topografische situatie langs de Hilversumse/Lareneweg met de verkaveling, zoals na de verdeling van de heidegronden: links Kaart van Perk uit 1843, rechts Bonneblad 1890. De percelen langs de weg zijn na de veiling door de domeinen bebost door particuliere investeerders dit met uitzondering van de twee noordwestelijke percelen waaronder dat met Laren 2 (zwarte pijl).

een strook aan beiden zijden van de Hilversumse/Lareneweg – met daarin het kampje Laren 2 – kwam in bezit van de domeinen.⁸¹ Deze strook werd opgedeeld in kavels die vervolgens ter veiling zijn gebracht. Kort daarna zijn de meeste van deze kavels bebost door particuliere investeerders dit met uitzondering van het kavel met Laren 2 (afb. 2.15).

Op tot 1931 verschenen topografische kaarten staat hiervan wel de kavelgrens aangegeven maar geen bebossing.⁸² Op het kavel is naast heide alleen wat natuurlijke dennenopslag te zien zoals die ook elders op de heide voorkwam. Waarschijnlijk bemoeilijkten de vele ter plaatse dagzomende grindvoorkomens de bosaanplant dusdanig dat dit werd opgegeven. Tot aan het einde van de negentiende eeuw moesten te bebossen heidepercelen namelijk eerst tot wel drie spadesteken diepte om worden gezet.⁸³ Omdat bebossing niet goed ging, bleef het perceel met Laren 2 in de praktijk dus gewoon deel uitmaken van de ongedeelde heide. Ook voor wat betreft de ongedeelde heidegronden veranderde in de negentiende eeuw het een en ander. Op het beheer van deze gronden kregen de Gooise gemeenten steeds meer invloed wat telkens weer tot conflicten met de erfgooiers leidde.⁸⁴ De gemeenten stelden gebruiksregels op maar veel erfgooiers vonden dat deze regels

niet op hen van toepassing waren. Pas in 1912 kwam hier een einde aan toen van regeringswege is ingegrepen en de *wet tot vaststelling van regelen betreffende den rechtstoestand der vanouds genaamde gemeene heiden en weiden van Gooiland* werd aangenomen. Gevolg was dat het agrarisch gebruik van de heide door de Gooise boeren nu in een meer gereguleerde vorm werd voortgezet. Erg lang duurde dit niet. Sinds de ingebruikneming van de spoorweg van Amsterdam-Amersfoort in 1874 maakten de Gooise dorpen een enorme groei door en raakte het gebied steeds meer volgebouwd. Kortstondig is zelfs sprake geweest van een Amsterdams plan om op de heide een tuinstad te gaan realiseren.⁸⁵ Consequentie was dat men zich steeds meer bewust werd van de natuurwaarde van de heidevelden wat er uiteindelijk toe leidde dat de Bussumer-, Wester- en Zuiderheide in 1932 werden overgedragen aan de nieuwe Stichting Gooisch Natuurreservaat. Daarmee kwam een einde aan het agrarisch gebruik maar – zoals we in de komende alinea's zullen zien – nog niet aan het winnen van delfstoffen, militaire oefeningen en andere activiteiten die op zich weinig te maken hebben met natuurbeheer.

Wegen, paden, veedriften en renbaan

Op de Wester- en Zuiderheide ligt vandaag de dag een uitgebreid netwerk uit wandel- en

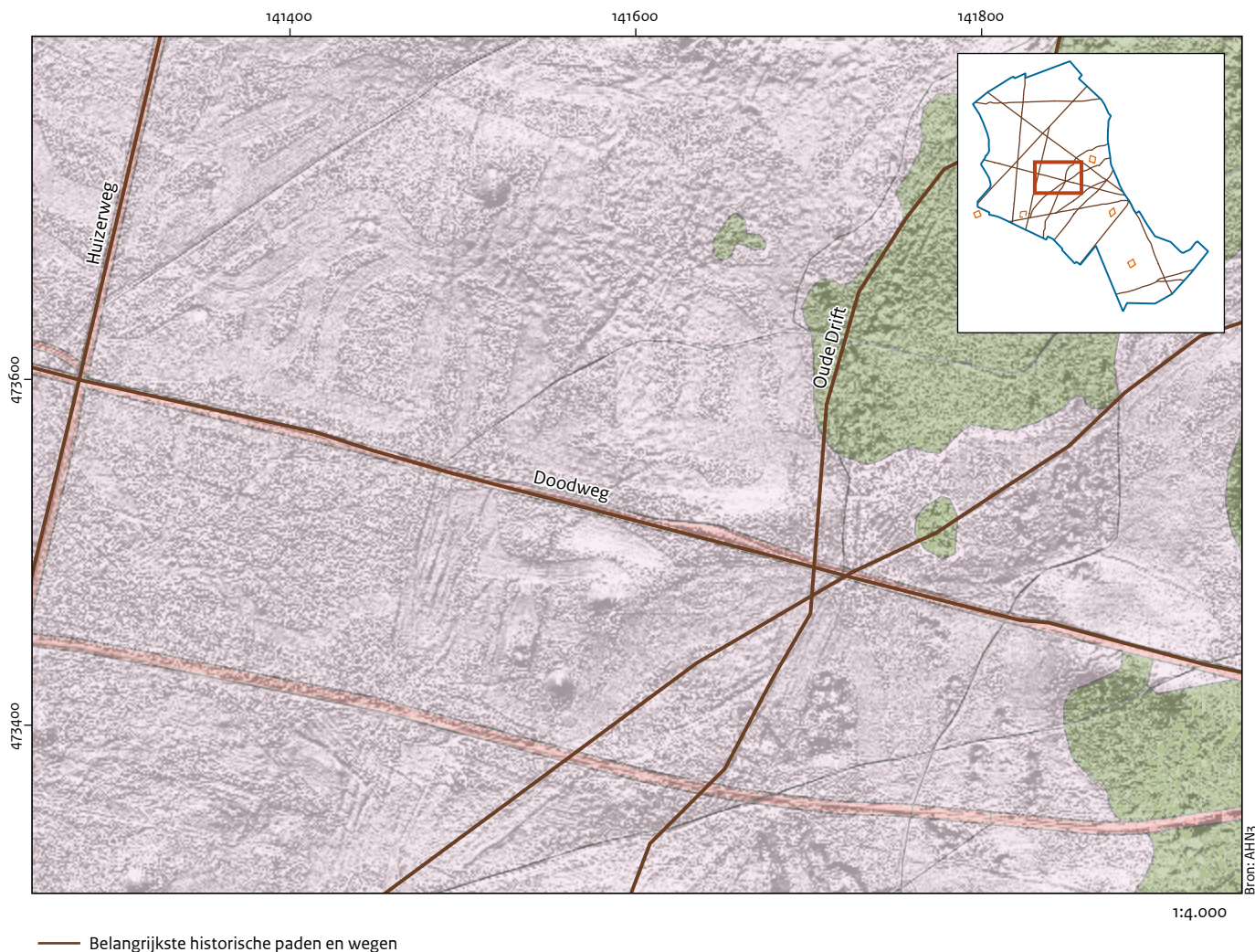
⁸¹ Meyer 1980, 205-207.

⁸² www.topotijdreis.nl

⁸³ Lascaris 2020.

⁸⁴ Kos 2010, 362-384.

⁸⁵ Verhagen 2017, 11-13.

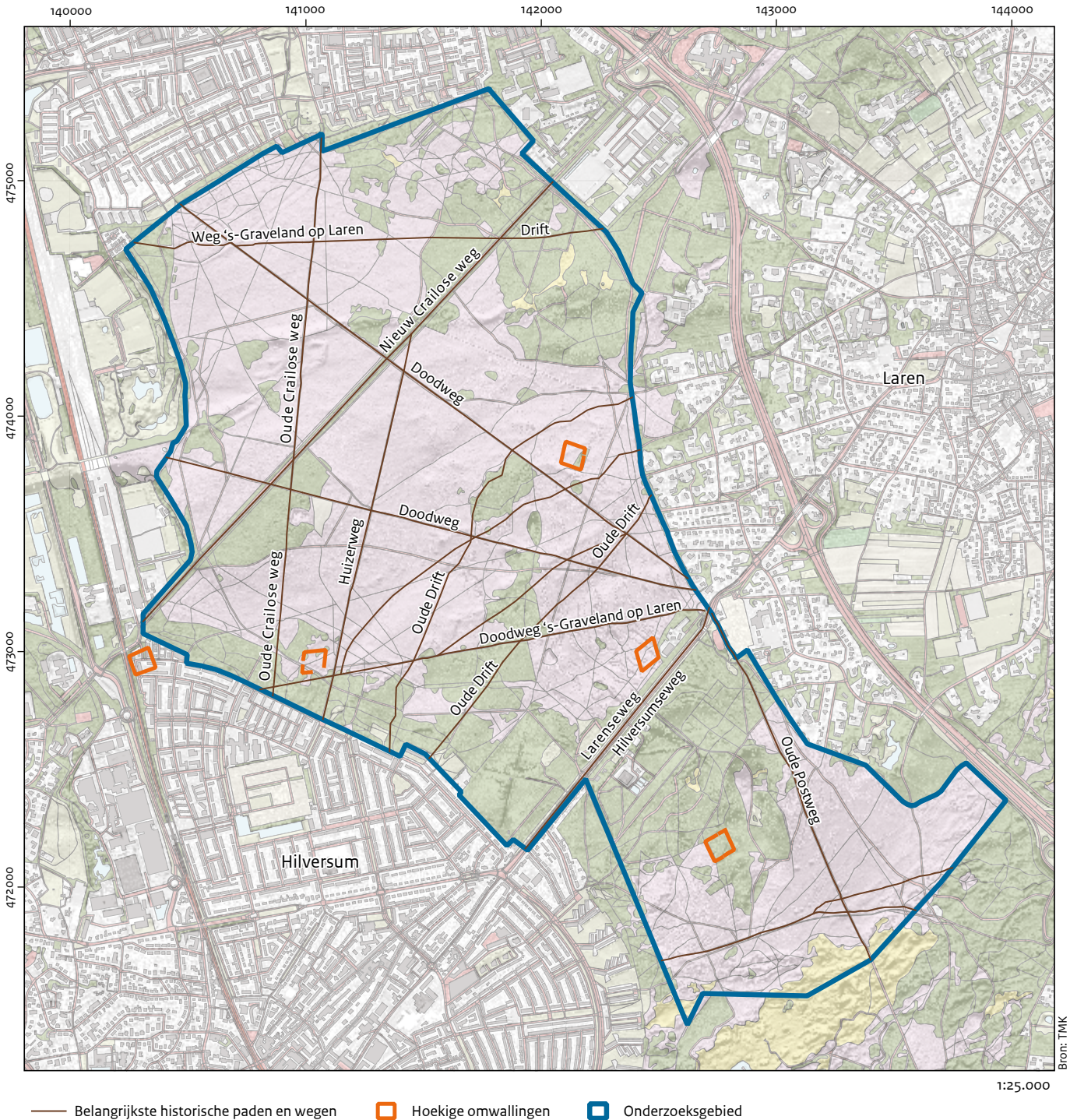

Afb. 2.16 Sporenbundels op de Westerheide ten westen van Laren 1. Op de onverkavelde heide lag het wegenpatroon minder vast dan elders, zodat plaatselijk brede sporenbundels zijn ontstaan. Nog bestaande paden in bruin (bron: AHN3).

fietspaden. Veel van deze paden liggen op plaatsen waar vroeger een (veel) bredere zandweg of veedrift lag (afb. 2.16). De meeste wegen zijn nooit verhard geweest en de open heidevelden waren niet verkaveld waardoor het wegenpatroon er veel minder vastlag dan in de dorpen en op de akkers. In de loop der tijd zijn dan ook veel routes verlegd of verdwenen. Deze verdwenen paden en wegen zijn op gedetailleerde hoogtekarten vaak nog goed herkenbaar in de vorm van ingesleten holle wegen en sporenbundels. Dwars over de heide lopen enkele *Doodwegen* (afb. 2.17). Deze bijna kaarsrecht verlopende wegen komen uit op het vlak bij het tweede Larense kamp gelegen St. Janskerkhof. Op landkaarten van voor 1651 staan ze nog niet aangegeven.⁸⁶ Destijds

bestonden ze dus nog niet of waren voor de kaartmakers nog niet belangrijk genoeg om in te tekenen, bijvoorbeeld omdat deze wegen (of delen ervan) nog geen bovenlokale doorgaande verbinding vormden. De *Doodweg* naar Bussum verliep vlak langs het eerste Larense kamp, de *Doodweg* van Laren naar 's-Graveland ging langs Hilversum 3. Beide kampjes lijken uitgericht te zijn naar deze wegen. Vlak langs het Hilversumse kampje verloopt ook nog een pad dat het tracé volgt van een zandweg die nog tot de eerste helft van de vorige eeuw bekend was onder de naam *Huizerweg*. Deze weg staat al op de kaart van Ottens (ca. 1730) en vormde lange tijd de kortste route tussen Hilversum en Huizen. De oostzijde van het Hilversumse kampje verloopt parallel met deze weg.

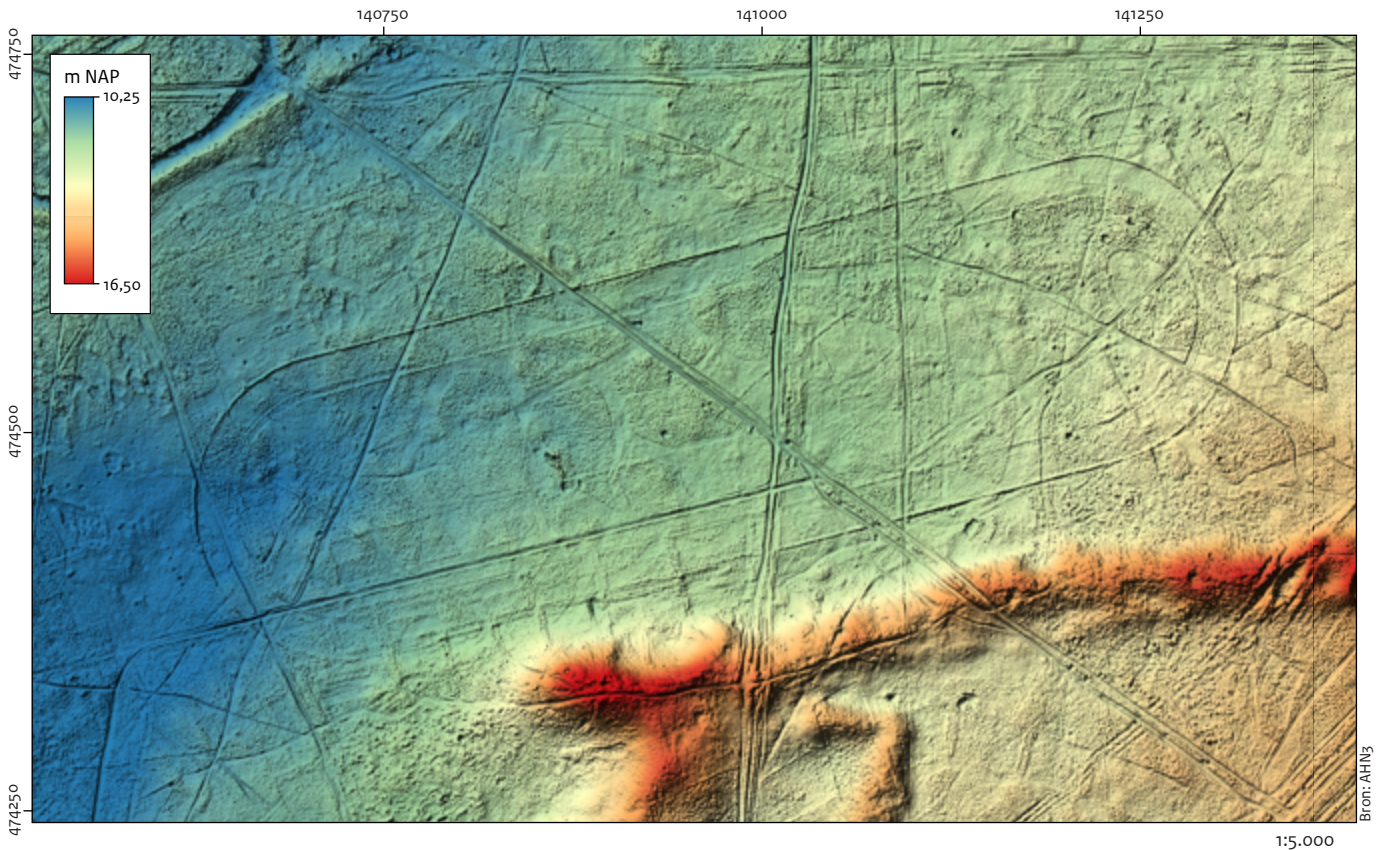
⁸⁶ Op de door Blaeu uitgegeven eerste editie van de kaart van Balthasar Florisz. van Berckenrode uit 1615-1620 staan deze bijvoorbeeld niet maar wel op de in 1651 door Nic. Visscher uitgegeven verbeterde versie van deze kaart.

Afb. 2.17 Belangrijkste historische wegen over de heide (bron: TMK).

Het tweede Larense Kamp ligt vlak langs de provinciale weg N525 die ook bekend is onder de naam Laarder- en Hilversumseweg. Deze weg is in de eerste helft van de negentiende eeuw rechtgetrokken en verhard maar volgt op hoofdlijnen het tracé van de Lage Laarderweg die al op

zeventiende-eeuwse kaarten staat afgebeeld. Ongeveer parallel met de N525 liep tot omstreeks 1930 een pad dat op negentiende-eeuwse kaarten staat aangegeven als Oude Drift. Waarschijnlijk gaat het daarbij om een zandweg die in de negentiende eeuw gebruikt is als

Afb. 2.18 De voormalige renbaan op de Lange Heul zoals zichtbaar op het Actueel Hoogtebestand Nederland (bron: AHN3).

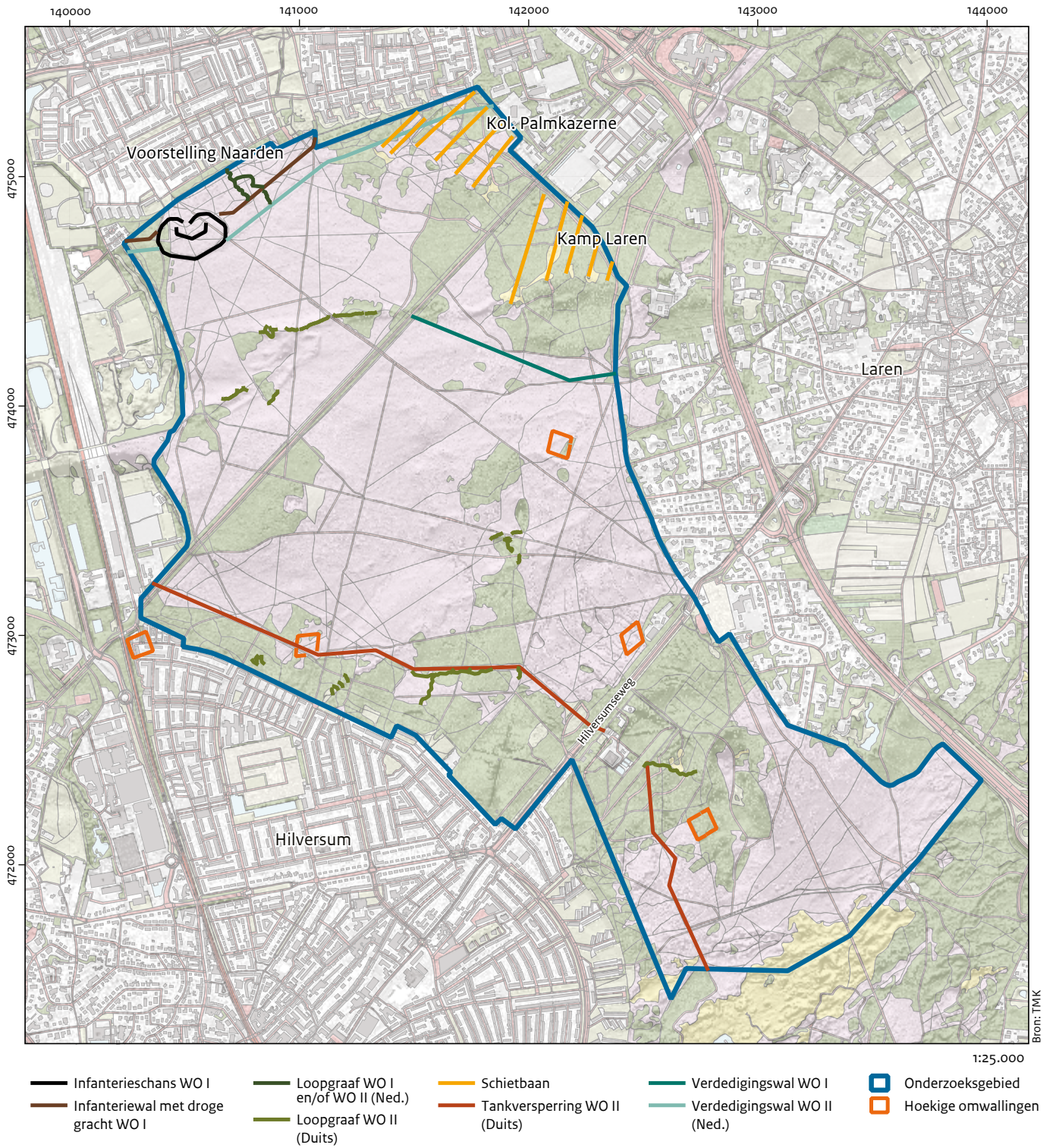
schaapsdrift. Op de achttiende -eeuwse kaarten wordt de Oude Drift nog gewoon Hoge Laarderweg genoemd. Een andere weg met drifttoponiem is de *Varkensdrift* direct naast de middeleeuwse banscheiding. Deze drift is aangegeven op de kadastrale minuten van 1811-1832 en de kaart van Perk (1845), maar ontbreekt zowel op oudere kaarten als op de kaarten van na 1845. In ieder geval lijkt er uitgaande van genoemde kaarten, geen verband te bestaan tussen de kampvormige omwallingen en de paden met drifttoponiem, maar uiteraard kunnen ook zandwegen zonder drifttoponiem gebruikt zijn voor schapen en ander vee. Aan het eind van de negentiende eeuw lag ten noorden van de Lange Heul een renbaan op de Westerheide.⁸⁷ In 1880 werd de renbaan aangelegd. De baan lag aan de voet van de Lange Heul, op ruim een halve kilometer van de Engdijk, waar nu de Randweg loopt. Rond de plaats waar de Doodweg uit Bussum naar het St. Janskerkhof de Oud Crailosche weg uit Hilversum naar Noord Crailo snijdt, kwam een ovale baan van 20 m breed. Deze was 1600 m lang, met rechte stukken van 500 m. Op de

Lange Heul waren twee tribune. De baan werd verschillende keren door leden van de koninklijke familie bezocht. Op 28 juni 1894 bezochten regentes Emma en haar dochtertje Wilhelmina de wedstrijden en deelden de prijzen uit. Dit evenement zou het einde markeren van deze renbaan. In 1893 was op minder dan 3 km naar het westen een nieuwe renbaan geopend. Deze trok, doordat ze beter bereikbaar was, meer publiek en minder gratis toeschouwers, zoals op de hei het geval was. De oude renbaan op de heide werd opgegeven. Jaren later herleefde de tijd van toen nog een maal. Bij de Olympische Spelen in Amsterdam in 1928 werd een deel van het ruitersprogramma op het Hilversumse sportpark afgewerkt. De veelzijdigheidsproeven voor de Military vonden plaats op de Bussummer hei. De westelijke bocht van de renbaan is in het veld nog zichtbaar en ook op Google Earth zijn delen hiervan nog te zien (afb. 2.18).

Militair gebruik van de heide

De Wester- en Zuiderheide zijn van oudsher van strategisch belang geweest door de ligging van de Gooise stuwwal naast de Oude en Nieuwe

⁸⁷ Wimmers & Van Zweden 1992; Heijne 2008; Leenders 2009.

Afb. 2.19 Militaire objecten op de heide (bron: TMK).

Hollandse Waterlinie en de nabijheid van de vroeger belangrijke vestingstad Naarden. Daarnaast leenden de open Gooise heidevelden zich uitstekend voor kleine en grote oefeningen. Ze zullen dan ook al zeker sinds de zeventiende eeuw incidenteel gebruikt zijn als exercitieterrein voor de in Naarden gelegerde garnizoenen. Het is niet bekend in hoeverre de omvangrijke belegeringen van Naarden die plaatsvonden in 1673, 1787 en 1813/1814 effect hebben gehad op de Wester- en Zuiderheide. Het zwaartepunt van de krijgshandelingen zal dicht bij Naarden hebben gelegen maar de kampementen van de belegeraars moeten zich buiten bereik van de kanonnen hebben bevonden. Dat de Gooise heidevelden in zekere zin deel uitmaakten van het strijdtoneel blijkt bijvoorbeeld uit een beschrijving van de aftocht van de onder Franse vlag vechtende militairen uit Naarden in 1814. Deze moesten in de ochtend van 13 mei, voordat ze werden afgemarcheerd naar de landsgrens, eerst langs de Nederlandse troepen op de Bussumer heide defileren.⁸⁸ Ook na 1814 werden de Gooise heidevelden regelmatig gebruikt als militair oefenterrein. Als de kampjes een militaire achtergrond hebben, moeten ze van (ver) voor het bezoek van Janssen dateren, omdat hij deze functie niet noemt of later zijn hergebruikt. Vanaf omstreeks 1890 moet dit gebruik een meer permanent karakter hebben gekregen. Destijds zijn in het noord-oosten van de Bussumerheide, langs de Amersfoortse straatweg schietbanen en *kamp Laren* aangelegd (afb. 2.19).

Kamp Laren was aanvankelijk een tentenkamp dat ieder jaar van april tot oktober gebruikt werd als uitvalsbasis voor infanterieoefeningen.⁸⁹ Elke vier weken arriveerden er tussen de vijftienhonderd en tweeduizend soldaten uit het hele land om op de Bussumer- en Westerheide te oefenen. Tijdens de mobilisatie in 1914 verschenen in kamp Laren de eerste houten barakken. Destijds werden op de Gooise stuwwal tevens in hoog tempo zeven infanterieschansen aangelegd die moesten voorkomen dat Naardenvesting vanaf daar eenvoudig in puin zou kunnen worden geschoten.⁹⁰ In deze als 'Voorstelling vóór Naarden' bekende versterking werden de schansen met elkaar verbonden door een infanteriewal die gedekt werd door een droge gracht met 60 meter daarvoor een versperring uit prikkeldraad. Achter de wal lagen

verbindingsloopgraven. Deze versterkingen zijn onder meer aangelegd aan de noordkant van de Bussumerheide, op korte afstand van de inmiddels volgebouwde Bussumer Eng. Na 1918 is de stelling deels ontmanteld maar op luchtfoto's is te zien dat deze kort voor de Tweede Wereldoorlog weer gereactiveerd moet zijn geweest.⁹¹ Destijds zijn nieuwe loopgraven gegraven en op ongeveer 80 meter van de oude infanteriewal werd een bredere wal met droge gracht aangelegd. Deze re-activatie heeft niet lang geduurd. Op luchtfoto's van de Royal Air Force (februari 1945) lijkt alleen de in het uiterste noordwesten gelegen schans 1 nog in gebruik te zijn.⁹² Dat de Nederlandse versterkingen nauwelijks gebruikt zijn door de bezetter is op zich opvallend omdat het Duitse leger tijdens de Tweede Wereldoorlog verder vrij actief is geweest op de tussen Bussum, Laren en Hilversum gelegen heide. In 1939 werden de houten barakken van Kamp Laren vervangen door stenen gebouwen en werd de legerplaats omgedoopt in de *Kolonel Palmkazerne*. Zeven maanden later viel de kazerne in Duitse handen en werd direct weer in gebruik genomen door de *Wehrmacht*. Tijdens de gehele Tweede Wereldoorlog bood de legerplaats onderdak aan Duitse eenheden die ook op de heide actief zullen zijn geweest. Voor de intensiviteit van het militair gebruik van de heide is echter vooral van belang geweest dat in 1942 het hoofdkwartier van de *Wehrmacht* van Den Haag verplaatst is naar de wijk Trompenberg in Hilversum. Deze wijk ligt op minder dan een kilometer afstand ten westen van de Westerheide. De aanwezigheid van het Duitse hoofdkwartier maakte Hilversum tot een strategisch belangrijke plaats. Toen de bekende *Generalfeldmarschall* Rommel begin 1944 besloot de *Atlantikwall* te versterken zijn ook bij tal van andere militair belangrijke plaatsen verdedigingswerken versterkt of aangelegd. Zo ook rond Hilversum. In het kader daarvan werd aan de westzijde van de Wester- en Zuiderheide in de loop van 1944 een forse tankgracht gegraven.⁹³ Deze bestond uit een droge gracht van omstreeks zeven meter breed met aan de Hilversumse kant een drie meter hoge wal. Op plaatsen waar natuurlijke hindernissen voorhanden waren, zoals de natte laagte met de Wasmeren op de Zuiderheide, werden deze opgenomen in de verdediging. De tankgracht werd op verschillende plaatsen versterkt met luchtdoelartillerie en antitank-

⁸⁸ Kuijt 1913, 478.

⁸⁹ Leenders 2012, 16.

⁹⁰ Welsen 2012, 21-23.

⁹¹ Welsen 2012, afb. 4 luchtfoto 1938.

⁹² Royal Air Force 4/1709 3113 van 3 februari 1945.

⁹³ Hoogenraad 2015, 57-59.

geschut. Op luchtfoto's en soms ook op het AHN is zichtbaar dat destijds zowel langs de tankversperring als elders op de heide schuttersputten en loopgraven zijn aangelegd. Daarbij werd zo te zien graag gebruik gemaakt van de al wat hoger gelegen punten op de heide zoals de Lange Heul en een ten zuidwesten van Laren 1 gelegen grafheuvel (monument nr. 45635). Verder zijn destijds tientallen mangaten aangelegd langs de doorgaande wegen zoals de N525 en de Nieuwe Crailoseweg. Deze werden gebruikt door konvoien om onderweg dekking te kunnen zoeken voor beschietingen vanuit de lucht.⁹⁴ De luchtdoelartillerie werd 's nachts ingezet tegen overvliegende geallieerde vliegtuigen maar de aanwezigheid ervan heeft de geallieerden er niet van weerhouden in het gebied bombardementen uit te voeren.⁹⁵ Op 25 november 1944 werd de kolonel Palmkazerne grotendeels verwoest bij een aanval met jachtbommenwerpers.⁹⁶ Ondanks dat de kazerne direct daarna verlaten is, werd de kazerne 21 maart 1945 opnieuw gebombardeerd. Ook het zwaar verdedigde hoofdkwartier van de *Wehrmacht* aan de andere zijde van de heide in Hilversum was twee maal doelwit van een luchtaanval. Tijdens het eerste bombardement in december 1944 troffen de bommen geen doel omdat de enkele honderden meters ten zuiden van het hoofdkwartier terecht kwamen. Bij het tweede bombardement, 20 maart 1945, werd het hoofdkwartier wel geraakt. Het is niet duidelijk in hoeverre de luchtaanvallen effect hebben gehad op de Duitse stellingen op de Wester- en Zuiderheide maar op luchtfoto's zijn verschillende bomkraters te zien. De kampjes zijn zo te zien niet geraakt. Op de luchtfoto's van begin 1945 is ook zichtbaar dat destijds langs de randen van de heide vrijwel geen bos meer aanwezig was. In de winter van 1944/45 vond een vrijwel volledige kaalslag van de hier liggende hak- en naaldhoutpercelen plaats. Vrijwel al het huidige bos is dan ook pas nadien ingeplant.

Al snel na de bevrijding is de tankgracht dichtgegooid. Ook de vele mangaten en de loopgraven werden waar mogelijk dichtgemaakt om ongelukken te voorkomen. De Palmkazerne werd hersteld en weer in gebruik genomen door het Nederlandse leger. Na de Tweede Wereldoorlog zijn de Bussumer- en Westerheide gebruikt als oefenterrein voor dienstplichtige militairen waarbij ongetwijfeld talloze schutters-

putten en ligsleuven zijn gegraven. De impact hiervan op heide en archeologisch bodemarchief is niet goed bekend. Wel is duidelijk dat het gebied sinds de tweede helft van de jaren tachtig alleen nog gebruikt is voor lichte velddienstoefeningen te voet en dan nog alleen overdag op werkdagen.⁹⁷ Pas in 2006 verlieten de laatste soldaten de Palmkazerne en stopte het gebruik van de heide als militair oefengebied.

Delfstoffen- en drinkwaterwinning

De Wester- en Zuiderheide zijn vanouds gebruikt voor het winnen van allerlei materialen en delfstoffen. Op de heide zijn dan ook talloze oude zand- en grindgroeven te vinden (afb. 2.20). Aan de oostkant van de Westerheide en de noordzijde van de Zuiderheide bevinden zich tientallen langwerpige grindkuilen. De grindgravers zochten kennelijk de door het landijs geplooidde grindlagen in de stuwwal op en exploiteerde deze door deze al gravende te volgen. Aan de vorm en beperkte grootte is te zien dat ze met de hand gegraven zijn. Verder is bekend dat het graven van deze langwerpige grindkuilen zeker nog is doorgegaan tot de aankoop van de heide door het Goois Natuurreservaat in 1932 vanwege de vergunningplicht die op de grindwinning beruste. Hoe oud ze zijn, is minder eenvoudig te bepalen.⁹⁸ In ieder geval is overgeleverd dat het afgraven van grind en stenen dicht langs bosranden al in de vijftiende en zestiende eeuw verboden was. Voor de rest van de heide golden destijds blijkbaar nog geen beperkingen. In de loop van de negentiende eeuw veranderde dit. Zo mocht het delven van grind op de Hilversumse heide volgens een reglement uit 1847 alleen nog na vergunningverlening en betaling aan de gemeente. Dit moet destijds een lucratieve aangelegenheid zijn geweest doordat vanaf het midden van de negentiende eeuw de vraag naar grind sterk toenam vanwege de verharding van het wegennet en de aanleg van tram- en spoorlijnen.⁹⁹ De grotere stenen uit de stuwwal werden gebruikt voor de versterking van zeekeringen.¹⁰⁰

Naast de tientallen kleine grindgroeven zijn op de heide enkele beduidend grotere kuilen te vinden die al dateren van voor het midden van de negentiende eeuw. Zo ligt ten zuiden van Laren 1 een ca. 150 m lange en 55 m brede groeve waarover in 1856 wordt vermeld dat daar

⁹⁴ Kraak 1985, 204-205.

⁹⁵ Leenders 2012, 17.

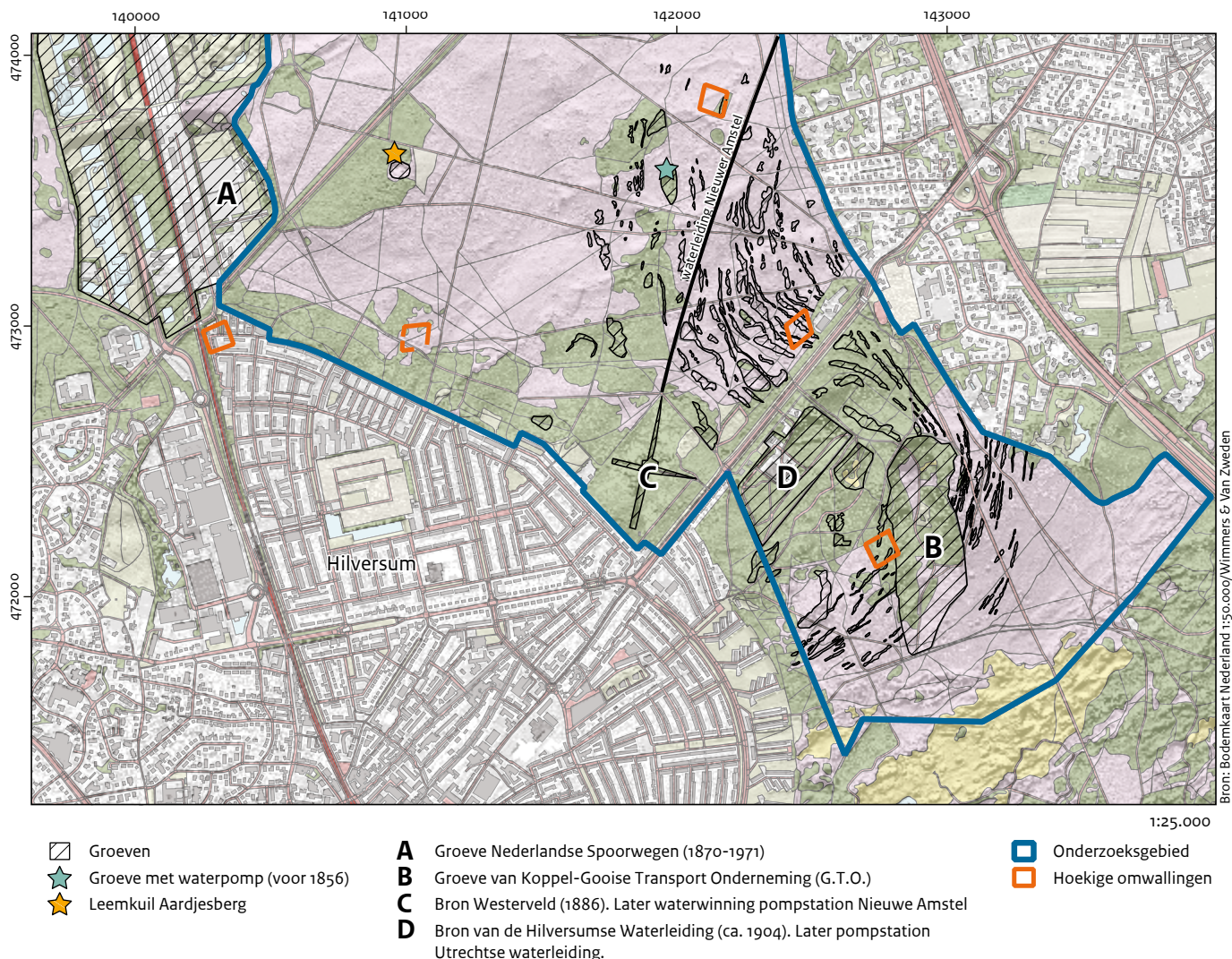
⁹⁶ Leenders 2012, 17-18.

⁹⁷ Ministerie van LNV 15 april 1987. Hierin wordt verwezen naar een bestaande overeenkomst tussen het Ministerie van defensie en de stichting Goois Natuurreservaat.

⁹⁸ De hoekige omwallingen zijn aangetast door grindgaten en daardoor ouder dan de grindgroeven.

⁹⁹ Reglement tegen misbruik van het heideveld vastgesteld door de gemeenteraad van Hilversum op 18 augustus 1847, in: Wimmers & Van Zweden 1992 bijlage 4.

¹⁰⁰ Janssen 1856, 2.

Afb. 2.20 Delfstoffen en waterwinning (bron: Bodemkaart; Wimmers & van Zweden 1992).

een waterpomp in stond voor de schaapherders. In datzelfde jaar wordt een ca. 30 bij 14 m grote ovale kuil beschreven op 70 meter ten oosten van het kampje Laren 3. Aan de meeste (kleinere) afgravingen kwam een einde toen het gebied in 1932 overging in handen van het Goois Natuurreservaat. Niettemin is ook daarna nog veel grind, zand en leem afgegraven. De meest omvangrijke groeven dateren zelfs van na 1932. De hierboven beschreven al in 1856 genoemde ovale kuil ten oosten van Laren 3 bestaat niet meer omdat deze in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw opgenomen is in de ruim 15 hectare grote groeve 'Koppel-G.T.O.' die weer ontstaan is uit de samenvoeging van "Zanderij Koppel" en de groeve van de Gooise Transport Onderneming (G.T.O.). Deze groeve diende vooral voor het winnen van metselzand en leem.

De leem werd gebruikt voor de verharding van fietspaden. Nog veel omvangrijker is de twee km lange en meer dan 800 m brede groeve van de Zanderij Crailo die nu de westgrens vormt van de Wester- en Bussumerheide. Hier zijn tussen 1870 en 1971 enorme hoeveelheden zand afgegraven door het nationaal spoorwegbedrijf en haar voorgangers.¹⁰¹ Ook heeft het Goois Natuurreservaat zelf delfstoffen gewonnen op de heide. Zo is op de Aardjesberg een groeve te vinden waaruit de keileem is gehaald waarmee na de Tweede Wereldoorlog de daar verwoestte schaapskooi werd herbouwd.¹⁰² Deze leemkuil werd dwars door de eerder beschreven middel-eeuwse banscheiding heen gegraven. Behalve voor de winning van zand, grind en leem was de Gooise stuwwal ook lange tijd geliefd vanwege de kwaliteit van het

¹⁰¹ Koopman 2008, 39-40.

¹⁰² Kuijpers 1991, 46.

grondwater. Twee van de in 1843 door de domeinen geveilde kavels langs de N525 Hilversumse/Larenseweg zijn later vergraven voor de drinkwatervoorziening. Op een ten westen van de weg gelegen kavel is in 1886 de Bron der Waterleiding Westerveld geslagen op de kruising van twee diep ingegraven sleuven. Deze diepe sleuven waren nodig om de destijds nog gebrekkige pompcapaciteit op te vangen. In het noordelijke verlengde van de noord-zuidsluif liep de Waterleiding Nieuwer Amstel (of Bronwaterleiding Amsterdam) richting de Larense watertoren. Het verloop van deze leiding is nog steeds herkenbaar in de vorm van een kaarsrecht pad over de heide dat op slechts enkele tientallen meters voorbij gaat aan Laren 1. Aan de oostzijde van de Larense weg werd eveneens een waterleidingbron aangelegd op voormalige domeingrond. Omstreeks 1904 is hier een enkele tientallen meters lange sleuf gegraven met daarin de Bron van de Hilversumsche Waterleiding. Tussen 1952 en 1963 werd deze sleuf stapsgewijs uitgebreid tot de huidige ongeveer negen hectare grote groeve die zes tot twaalf meter diep is.

2.6 De vier kampjes, historische duiding en archeologisch onderzoek

Uit het bovenstaande is duidelijk geworden dat de Wester-, Bussumer- en Zuiderheide rijk is aan archeologische vindplaatsen uit verschillende perioden. We richten ons in deze paragraaf weer volledig op de vier kampjes en gaan in op de hypothesen die er in de loop der tijd zijn ontwikkeld over hun functie en ouderdom.

2.6.1 Gedachten over de functie van de kampjes

De prominent op de heide liggende kampvormige structuren riepen al vroeg vragen op. In het midden van de negentiende eeuw was al niet meer precies bekend hoe oud ze waren en waarvoor ze dienden. Om hier meer duidelijkheid over te krijgen hebben de eerder genoemde Hilversumse notaris Albertus Perk en L.J.F. Janssen destijds verschillende kleine opgravingen gedaan op de kampjes. Over de

exacte omvang van deze graafactiviteiten en de locatie ervan is niets bekend. In ieder geval is zowel op de binnenterreinen als in de wallen gegraven. Duidelijk is ook dat het archeologisch onderzoek niet het gewenste resultaat opleverde. In 1856 vermeldde de Janssen hierover: *'Verscheidene opgravingen door mij met den heer Perk op sommige plekken dier kampen ondernomen, leverden geene spoor van vroegere kultuur, noch eenig bewijs op, dat zij immer bewoond geweest waren. Men vond steeds ongeroerd kiezelzand, gelijk overal op de belende heide, en ook de walletjes, voor zoo ver er in gegraven werd, leverden geene overblijfselen op van menselijke beschaving'*.¹⁰³ Janssen gaf tevens aan wat destijds in het Gooi mondeling was overgeleverd over de kampjes waarbij vermeld moet worden dat hij daar als wetenschapper weinig betekenis aan hechtte.

Proefvelden voor de ontginning van de heide

Een van de verhalen die omstreeks het midden van de negentiende eeuw de ronde deed, is dat het zou gaan om proefvelden. Deze zouden eind zestiende eeuw zijn aangelegd om te kijken of het niet mogelijk was om de heide in cultuur te brengen. Voor deze interpretatie spreekt dat het vroeger gebruikelijk was om percelen met kostbaar pootgoed te voorzien van akker-, bos- of wildwallen om deze te beschermen tegen ongewenste dierlijke bezoekers.¹⁰⁴ De vraag is echter waarom de kampjes zo verspreid liggen en niet vlak bij elkaar en op een beter bereikbare plaats dicht bij de akkers. Daarnaast is het erg onwaarschijnlijk dat de erfgooiers al in de zestiende eeuw een dergelijke onttrekking aan het gemeenschappelijk heidegebruik zonder juridisch getouwtrek zouden accepteren.¹⁰⁵

Tijdelijk militair of defensief gebruik

Een andere door Perk/Janssen opgetekende overlevering gaat terug op het militair gebruik van de heide. Binnen de omwallingen zouden tijdens het beleg van Naarden in 1672/1673 bagage en wagens onder zijn gebracht. Dat is opmerkelijk want Naarden ligt ongeveer 7 km weg. Gezien de strategische ligging van de heide en de lange geschiedenis als oefengebied en strijdtoneel is militair (her)gebruik van de walstructuren niet onwaarschijnlijk. De vraag of de verspreid liggende kampjes voor deze specifieke militaire operatie zijn aangelegd, is moeilijker te beantwoorden. Opmerkelijk is dat

¹⁰³ Janssen 1856, 65.

¹⁰⁴ Baas 2012, 11.

¹⁰⁵ Kos 2010, 125.

de drie Larense kampjes op één lijn liggen en op dezelfde onderlinge afstand.

Een alternatieve mogelijkheid die eveneens uitgaat van een defensieve functie, is dat het gaat om boerenvluchtschansen analoog aan de voorbeelden daarvan uit midden Limburg.¹⁰⁶ Deze komen qua maatvoering en vorm overeen met de kampjes op de Bussumer-, Wester- en Zuiderheide en werden gebruikt door de lokale boerenbevolking die zich verdedigd door de lokale schutterij met have en goed binnen de schansen kon terugtrekken. Ze vormden geen serieuze obstakels voor reguliere legereenheden maar wel voor rondtrekkende plundersaars. Tegen deze suggestie spreekt dat de meeste Limburgse schansen op veel beter verdedigbare plekken liggen, vaak in of grenzend aan moerassige natte gronden.

Refuge of warande voor wild

Een derde overlevering die door Janssen wordt genoemd is die van refuge of warande voor wild. Vanwege de geringe omvang van de kampjes moet hierbij vooral gedacht zijn aan konijnenwaranden of omwalde jachtterreinen voor ander klein wild. Hier valt tegen in te brengen dat de kampjes nogal klein zijn en dat drie van de vier kampjes zijn aangelegd op sterk grindhoudend zand wat de terreinen minder aantrekkelijk voor konijnen maakt. De in de negentiende eeuw nog bestaande Huizer warande was bijvoorbeeld tientallen malen groter en zeer zandig.¹⁰⁷

Schapenkampen

In recent onderzoek wordt ervan uitgegaan dat de kampjes dienden om schapen in onder te brengen en aangelegd zijn in de zeventiende eeuw of later.¹⁰⁸ Dit om verschillende redenen. Zo wordt de aanwezigheid van de kampjes gekoppeld aan de vraag naar schapenwol. In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw neemt de vraag naar wol gestaag toe vanwege de opkomende steden en werd het nabijgelegen Naarden een belangrijke speler in de lakenindustrie. In de loop van de zestiende eeuw ging de Naardense lakenindustrie echter ten onder met als eindpunt de inname en plundering van de stad in 1572. Tijdens de zeventiende eeuw herstelde de Naardense textielindustrie zich deels en werd daarnaast Hilversum belangrijker in de wol-verwerking. Consequentie van intensieve beweiding met primair voor wol gehouden schapen kan een open landschap met

veel heide zijn. Uit analyse van onder de omwallingen van de schapenkampjes genomen pollenmonsters blijkt dat het vegetatiedek bij de aanleg van de kampjes sterk gedomineerd werd door heide, vrijwel zonder bos. Aan het begin van de vijftiende eeuw was er beduidend minder heide en juist meer bos.¹⁰⁹ Ook uit historisch onderzoek blijkt dat in het Gooi vrijwel al het bos al in de loop van de zestiende eeuw verdwenen moet zijn geweest.¹¹⁰ Het is dus goed mogelijk dat de heide destijds meer dan voorheen door schapen begraaasd werd. Kanttekening is dat er begin jaren negentig al enige nuances werden geplaatst bij de uitkomsten van het pollenonderzoek: ‘bemonstering van de top van het oude maaiveld was slechts op een plaats mogelijk. Elders moest volstaan worden met de lagen daaronder, waardoor een tijdsverschil in polleninhoud te verwachten valt’.¹¹¹ Verder gaat de interpretatie van schapenstalling voorbij aan de vraag waarom je de schapen onder zou brengen in de afgelegen kampjes op de heide. De schapen werden namelijk niet alleen gehouden voor de wol maar ook voor de mest. Vóór de introductie van kunstmest, eind negentiende eeuw, was bemesting met dierlijke mest absoluut noodzakelijk om de vruchtbaarheid van de akkers op peil te houden. Vanuit het oogpunt van de mestbereiding is het dan ook plausibel om de heideschapen ‘s-avonds en ‘s-nachts dicht bij de akkers onder te brengen zodat de mest eenvoudig kon worden verzameld en verspreid. Op de kaart van Ketelaar uit 1769 zijn dan ook nadrukkelijk enkele schaareshokken ingetekend op de heide direct naast de Gooise enen. Van de op deze kaart aangegeven schaapskooi naast de Bussumereng is overgeleverd dat deze gemeenschappelijk eigendom was van de Bussumse boeren en dat de pachter inkomsten had uit de schapenmest.¹¹² Op de iets oudere kaart van Ottens (ca. 1730) staan op de heide langs de akkers enkele kleine omwallingen die mogelijk dienden als schapenstalling. Op de kaart zijn tevens langs de grens van Gooiland ook diverse schaapskotten aangegeven. De vier omwallingen die onderwerp van onderzoek zijn, staan niet op de kaart. Ook de banscheiding niet. Betekent het dat de vier kampjes in die periode niet (meer) belangrijk waren of bestonden ze toen nog niet? Verder is bekend dat ook elders op de zandgronden schaapskampen en -kotten op de rand

¹⁰⁶ Lascaris & Renes 2007; Tichelman 2011.

¹⁰⁷ Kos 2010, 446;

¹⁰⁸ Kuijpers 1991, 42; Wimmers & Van Zweden 1992, 83; Wimmers & Groenman-van Waateringe & Spek 1993, 70.

¹⁰⁹ Wimmers, Groenman-van Waateringe & Spek 1993, 62, 68.

¹¹⁰ Kos 2010, 13.

¹¹¹ Wimmers & Groenman-van Waateringe & Spek 1993, 66.

¹¹² Heyne 2005, 45.

van akker en heide lagen.¹¹³ Vanwege het belang van de mestbereiding is het dan ook niet waarschijnlijk dat de midden op de Wester- en Zuiderheide gelegen kampjes dienden als reguliere stalling voor de heideschape. Wel kunnen de kampjes uiteraard gebruikt zijn om tijdelijk bijvoorbeeld zieke, verkochte of verbeurd verklaarde schape onder te brengen. Tenslotte bestaat de mogelijkheid dat de kampjes gebruikt werden als verzamelplaats voor het jaarlijks tellen, merken van koeien of schape en het scheren van de schape. De heidevelden waren gemene gronden, waarop de eigegeërfde boer zijn dieren kon weiden.¹¹⁴ Wol was een belangrijke inkomstenbron en zal zijn afgevoerd naar Naarden, Hilversum of Laren. Vanaf de vijftiende eeuw was er grote vraag naar wol in Naarden, dat toen een wolnijverheidscentrum was. In de zeventiende en achttiende eeuw was er ook lokale wolnijverheid in Hilversum en Laren. In de negentiende eeuw nam de vraag naar wol snel af.

Wijkplaats voor vee

Een andere mogelijke functie is vluchtplaats voor vee. Een dergelijke functie wordt ook gesuggereerd door P.C. Bijvank voor walstructuren op de Kruishaarderberg bij Nijkerk.¹¹⁵

Bijenstal

In de redengevende omschrijving staat dat de kampjes imkerijen zijn uit de late middeleeuwen of nieuwe tijd zijn. Niet geheel duidelijk is waar dit op is gebaseerd. Er zijn inderdaad op de heide rond Hilversum talloze bijenschans en -stallen geweest (zie hiervoor).¹¹⁶ Een bijenschans was een (gewoonlijk) carrévormige aarden wal van 10 x 10 meter met daarbinnen veertig tot zestig bijenkorven. In de achttiende eeuw kwam de bijenstal in zwang: een gebouwtje dat beschutting aan de bijenkorven bood tegen

regen. Latere schansen hebben vaak een halfovale vorm met een wal. Ook deze meten meestal niet meer dan 10 m bij hun grootste breedte.¹¹⁷ Bij enkele opgegraven zijn (mogelijke) bijenstallen gevonden. Deze bestaan uit een kringgreppel met daarbuiten een parallel daaraan geplaatste palenrij aan een zijde westzijde.¹¹⁸ De gedachte dat de kampjes bijenstallen zouden kunnen zijn, moet op basis van hun vorm, grootte en opbouw worden verworpen.

2.6.2 Gedachten over de datering

Ook bij de hierboven genoemde datering in de zeventiende eeuw of later, kunnen vraagtekens worden geplaatst. Deze datering komt namelijk voort uit de oriëntatie van het kampje Hilversum 3 op de Doodweg van Laren St. Janskerkhof naar het tussen 1627 en 1657 ontgonnen 's-Graveland.¹¹⁹ De Doodweg ontbreekt op de door Blaeu uitgegeven eerste editie van Berckenrode uit 1615-1620 maar is wel ingetekend op de in 1651 door Nic. Visscher uitgegeven verbeterde versie van deze kaart. Deze zienswijze volgend moet de Doodweg ergens tussen 1615 en 1651 aangelegd zijn en zou het kampje Hilversum 3 dus dateren van na 1615. Daar valt echter tegen in te brengen dat beide landkaarten niet erg gedetailleerd zijn. Het is heel goed mogelijk dat de Doodweg deels is aangelegd op een al voor 1615 bestaand tracé van een (veel) oudere weg die de kaartmakers in eerste instantie niet belangwekkend genoeg vonden om in te tekenen. Pas na de ontginning van 's-Graveland werd de weg een doorgaande route en dus relevant genoeg om in kaart te brengen.

¹¹³ Zoals op de noordwestelijke Veluwe; zie Lascaris 1999, 59.

¹¹⁴ Zie Dirkx 1997, 87 e.v.

¹¹⁵ Bijvank 2011. Zie ook Wimmers & Groenman-van Waateringe & Spek (1993) die hierin een schapenkampje zien.

¹¹⁶ Zeiler 1994; Hegener 1995, 96-97.

¹¹⁷ Openluchtmuseum 1982, 35

¹¹⁸ Theunissen *et al.* 2008, 83; Van Doesburg & Müller 2010.

¹¹⁹ Wimmers & Groenman-van Waateringe & Spek 1993, 70.

3 Gespecificeerde archeologische verwachting

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de gespecificeerde archeologische verwachting beschreven. Uitgangspunt van deze beschrijving zijn de zeven eigenschappen van vindplaatsen die in de KNA worden genoemd in LS05: Opstellen gespecificeerde verwachting. Deze eigenschappen zijn: complextype; datering; omvang; diepteligging; locatie; uiterlijke kenmerken en mogelijke verstoringen. Op basis hiervan kan een gefundeerde beslissing worden genomen ten aanzien van het meest geschikte vervolgonderzoek.

3.2 Complextype

De functie van de archeologische monumenten en dus ook het te verwachten complextype is niet goed bekend. De interpretatie als schapenkamp is geenszins zeker. Ze kunnen zowel zijn aangelegd vanuit een civiel als vanuit een militair oogpunt. Behalve voor het al dan niet tijdelijk onderbrengen van schapen of ander vee kunnen ze bijvoorbeeld opgeworpen zijn ter bescherming van pootgoed tegen ongenode dierlijke gasten, om militair materieel en of paarden in onder te brengen of als lichte verdedigingsschans. Verder is van belang dat de heide vrij intensief gebruikt is. Het is dan ook goed denkbaar dat de kampjes hergebruikt zijn voor ander doeleinden dan die waarvoor ze oorspronkelijk zijn aangelegd.

3.3 Datering

Wanneer de omwallingen aangelegd zijn is niet duidelijk. Op basis van een historisch onderzoek begin jaren negentig en pollenanalyse wordt wel aangenomen dat ze aangelegd zijn aan het begin van de zeventiende eeuw, maar deze datering is geenszins zeker. Uitgaande van de in bovenstaande alinea genoemde mogelijke functies dateren de walstructuren waarschijnlijk uit de late middeleeuwen of vroege nieuwe tijd, tussen de vijftiende (na de aanleg van de banscheiding in 1428) en de achttiende eeuw. Het is opvallend dat de zes bekende kampjes aan weerszijden van

de banscheiding liggen: drie in Laren, drie in Hilversum. En dat in de tweede schaarbrief bepaald werd dat de heidegronden van Laren en Hilversum alleen door de erfgooiers uit Laren en Hilversum gebruikt mochten worden. In de tijd dat Janssen zijn waarnemingen deed, waren de zes bekende kampjes nog aanwezig.

3.4 Omvang, diepteligging en locatie

Omdat niet duidelijk is waarvoor de kampjes precies dienden, moet ervan worden uitgegaan dat zowel binnen als buiten de omwallingen archeologische resten bewaard gebleven kunnen zijn die teruggaan op de oorspronkelijke functie of op hergebruik. Voor zover bekend is de heide ter hoogte van de Larense rijksmonumenten waarschijnlijk niet geploegd, gediëpspit of anderszins omgewerkt. Dit betekent dat in principe al direct vanaf maaiveldniveau relevante archeologische vondsten en grondsporen verwacht kunnen worden. Wel moet vanwege het op veel plekken verspreid liggende dekzand en het intensieve gebruik van de heide rekening worden gehouden met het feit dat in en om de archeologische monumenten plaatselijk bodems kunnen zijn afgedekt met enkele centimeters of zelfs decimeters laat- of post-middeleeuws stuifzand.

3.5 Uiterlijke kenmerken

Op basis van de te verwachten complextypen kunnen de volgende vondsten en sporen worden verwacht (tabel 3.1).

Naast grondsporen en vondsten die te verwachten zijn op basis van de mogelijke functies van de hoekige omwallingen geldt voor vrijwel de gehele Wester- en Zuiderheide een hoge trefkans op archeologische resten die niet direct samenhangen met de vier kampjes. Illustratief is in dat opzicht de vondst van een aardewerkrandfragment met diepsteekversiering die in 1962 in het derde Larense kamp aan het licht kwam. Bij dit bijzondere fragment gaat het vermoedelijk om in deze regio zeldzaam trechterbekeraardewerk uit het midden-neolithicum B (3400-2900 v.Chr.).

Tabel 3.1 Te verwachten sporen en vondsten per mogelijk complextype.

Complextype	Vondsten	Sporen	Ecologische aanwijzingen
(Schapen)kamp	<ul style="list-style-type: none"> • schapenbel • herdersfluit • scheermes/schaar • schep • eet en drinkgerei herder 	<ul style="list-style-type: none"> • paalsporen van schaapskooi • doorgang in de wal/greppelstructuur 	<ul style="list-style-type: none"> • aanrijking van fosfaat/mest
Militair kamp(je) of schans	<ul style="list-style-type: none"> • gespen en knopen • uitrustingsstukken • kleingeld • kogels • pijpenkoppen • gebruiks aardewerk 	<ul style="list-style-type: none"> • haardkuilen/kookgaten • latrines • tentgreppels • paalsporen • een of meer doorgangen in de wal/greppelstructuur 	<ul style="list-style-type: none"> • aanrijking van fosfaat/mest
Akker	<ul style="list-style-type: none"> • gefragmenteerd aardewerk en ander anorganisch vondstmateriaal dat meegekomen is met mestgift 	<ul style="list-style-type: none"> • spitsporen • pootkuilen • greppels • akkerlaag • ploegsporen 	<ul style="list-style-type: none"> • pollen van cultuurgewassen en bijbehorende onkruiden binnen de wallen • aanrijking van fosfaat/mest • plaggen

3.6 Bekende verstoringen

In algemene zin geldt dat de Gooise heide lange tijd intensief gebruikt is, zowel voor civiele als voor militaire doeleinden. Dit betekent dat de monumenten oversneden worden door jongere grondsporen die archeologisch relevant kunnen zijn maar ook dat deze de monumenten kunnen hebben beschadigd. Hieronder worden voor ieder monument de tijdens de bureaustudie aan het licht gekomen verstoringen beschreven. Vervolgens wordt kort ingegaan op nog onbekende verstoringen die te verwachten zijn.

3.6.1 Verstoringen Derde Hilversumse kamp

Op het binnenterrein van Hilversum 3 zijn twee grote vlakke kuilen herkenbaar: een in het noordwesten en een in het noordoosten van de structuur (afb. 3.1). Mogelijk zijn deze ontstaan

door het afgegraven van zand of gaat het om ontsluitingen die gemaakt zijn tijdens niet gedocumenteerd negentiende-eeuws archeologisch onderzoek. Vanwege de ligging op de grindarme smeltwaterafzetting ontbreken op dit kampje de grindkuilen die wel op de andere monumenten waargenomen zijn.

De zuidzijde van het kampje is in de Tweede Wereldoorlog deels vergraven bij de aanleg van de tankversperring. Na de oorlog is de tankgracht al snel weer dichtgegooid en vlakge maakt. Over de geëgaliseerde tankgracht is na de Tweede Wereldoorlog een verhard fietspad aangelegd die dwars door het kampje loopt. Archeoloog J.A. Bakker geeft aan dat de ten zuiden van dit fietspad liggende zuidwesthoek van het kampje in 1965 is weggeploegd bij de aanleg van randbebouwing langs de Erfgooierstraat. Dit is destijds vrij grof hersteld door met een graafmachine grond en plaggen op de plaats van de verdwenen wal te storten.¹²⁰ De huidige toestand van dit deel van de wal wekt dan ook de suggestie dat later meer restauratiewerkzaamheden hebben plaatsgevonden hoewel daarover niets bekend is.

Afb. 3.1 Het Derde Hilversumse kamp op een luchtfoto uit 2019 (links) en het AHN3 hill shade hoogtemodel met de duidelijk zichtbare dichtgegooid tankgracht die het kamp doorsnijdt (rechts).

¹²⁰ Vriendelijke mededeling J.A. Bakker 17 september 2019.

Afb. 3.2 Het Eerste Larense kamp op een luchtfoto uit 2016 (links) en het AHN3 *hill shade* hoogtemodel (rechts). Op de luchtfoto is goed zichtbaar dat delen van de heide kort voor het fotograferen zijn afgeplagd.

Niettemin zijn ter hoogte van de voormalige tankversperring nog steeds ongeveer 30 meter van de westelijke wal en greppel verdwenen. Aan de zuidoostzijde ontbreekt ongeveer 75 meter wal inclusief de gehele zuidoosthoek van het kampje. Verder is de omwalling op drie plaatsen beschadigd door voetpaden die eveneens na de oorlog moeten zijn aangelegd.

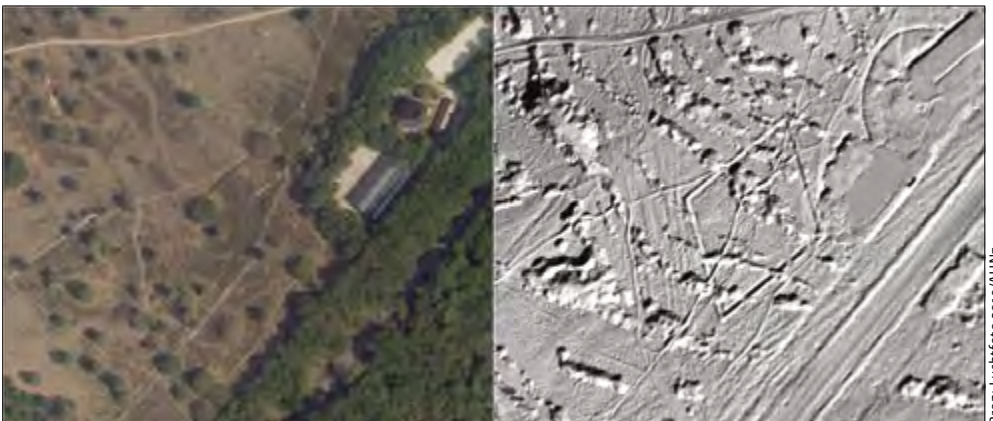
3.6.2 Verstoringen Eerste Larense kamp

Van de vier kampjes lijkt het eerste Larense kamp het minst beschadigd te zijn door grindafgravingen en ander grondverzet (afb. 3.2). Alleen de oostelijke wal is deels vergraven door een grindkuil. Het rijksmonument is goed herkenbaar op luchtfoto's van de Royal Air Force wat kan betekenen dat het de afgelopen 70 jaar

nauwelijks veranderingen heeft ondergaan.¹²¹ Wel is op recente luchtfoto's te zien dat plaatselijk binnen de begrenzing van het rijksmonument (maar buiten de omwalling) nog maar enkele jaren terug de heide afgeplagd is tot op het gele zand.

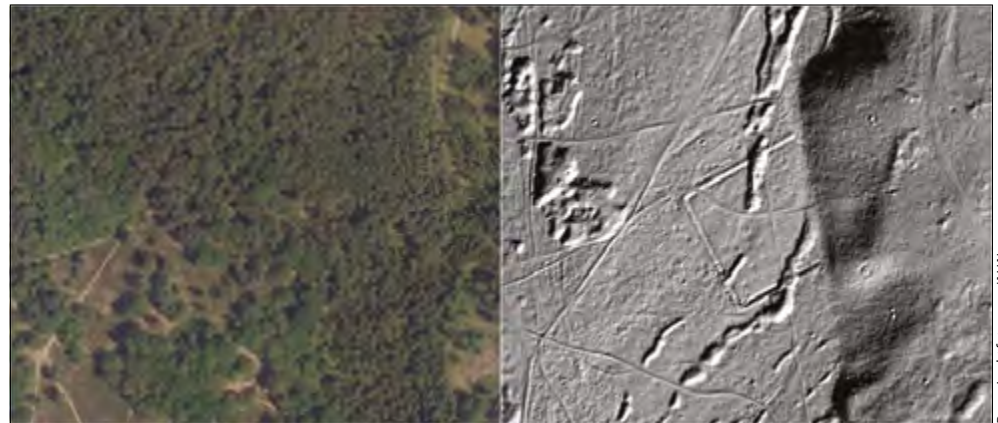
3.6.3 Verstoringen Tweede Larense kamp

Op de meeste plaatsen zijn zowel de wal als greppel minder goed bewaard gebleven dan bij Hilversum 3 en Laren 1 (afb. 3.3). Op luchtfoto's uit 1945 is het tweede Larense kamp niet zichtbaar wat waarschijnlijk betekent dat de structuur ook toen al sterk geërodeerd was. Verder zijn de omwalling en het binnenterrein verstoord door grindkuilen en voetpaden.

Afb. 3.3 Het Tweede Larense kamp op een luchtfoto uit 2019 (links) en het AHN3 *hill shade* hoogtemodel. De langwerpige kuilen zijn grindgroeves.

¹²¹ Royal Air Force, 3 februari 1945, vlucht 142, foto nr. 3113.

Afb. 3.4 Het Derde Larensse kamp op een luchtfoto uit 2019 (links) en het AHN₃ hill shade hoogtemodel (rechts). De omvangrijke kuil rechts is de groeve van Koppel/GTO.

3.6.4 Verstoringen Derde Larensse kamp

De gehele oostzijde van dit monument is afgegraven tijdens de exploitatie van de omvangrijke groeve van Koppel/GTO (afb. 3.4). Door deze verstoring is alleen de westelijke wal over de volle lengte bewaard gebleven. Op een in 1945 genomen luchtfoto van de Royal Airforce is met enige moeite herkenbaar dat het kampje van bovenaf gezien oorspronkelijk een bijna vierkante vorm had. Verder wordt de wal onderbroken door drie kleinere grindgroeven. Het monument is geheel bebost en daardoor moeilijk herkenbaar. Waarschijnlijk verklaart dit waarom de begrenzing van het monument zoals aangegeven op de AMK niet klopt met de werkelijk nog aanwezige structuur zoals deze bijvoorbeeld herkenbaar is op het AHN. Naast de hierboven beschreven verstoringen die bovengronds waarneembaar zijn moet rekening worden gehouden met niet zichtbare ondergrondse verstoringen van de archeologische monumenten. Zo heeft in de eerste helft van de negentiende eeuw in de kampjes archeologisch gravend onderzoek plaatsgevonden, maar is niet bekend waar. Ook kan het herhaaldelijk afplaggen van de heide in het verleden een eroderend effect hebben gehad op de rijksmonumenten. Tijdens archeologisch onderzoek op de Lange Heul in 1932 werd geconstateerd dat de toplaag van de bodem daar onthoofd was door het afplaggen.¹²² In welke mate de bodems ter hoogte van de kampjes zijn afgeplagd is niet bekend maar er zijn aanwijzingen dat de toplaag er relatief intact is.

Zo is tijdens de bemonstering voor pollenonderzoek ter hoogte van Laren 1, 2 en 3 de Ah-horizont van een moderpodzolgrond waargenomen zodat ter plaatse hooguit enkele centi-

meters van de top van de bodem verdwenen kan zijn. Voor zover bekend zijn de Larensse monumenten dus in geringe mate afgeplagd en nooit beakkerd of gediepspit. Ter hoogte van Hilversum 3 bestond de bovenste bemonsterbare laag uit de E-horizont van een haarpodzolgrond zodat ook hier vermoedelijk slechts een gering deel van de toplaag verdwenen is.¹²³ De aanwezigheid van twee nog herkenbare greppeltjes op het binnenterrein is een verdere aanwijzing voor een geringe bodemverstoring (afb. 3.1, rechts). Dit betekent dat ervan moet worden uitgegaan dat ook hier al direct vanaf maaiveldniveau archeologische resten kunnen liggen. Een verder punt is de verstoring door begroeiing met bomen. Voor zover bekend, zijn de monumenten zijn vooral begroeid geweest met een droge heidevegetatie. Voor Hilversum 3 en Laren 1 en 2 is dit ook nu nog het geval met plaatselijk enkele bomen waarbij het gaat om natuurlijke opslag van de laatste vijftig jaar. De verstoring die dit zou kunnen hebben veroorzaakt, lijkt beperkt te zijn. Het derde Larensse monument is in de loop van de tweede helft vanaf de vorige eeuw geheel bebost geraakt. Door de bomen is dit monument nog nauwelijks herkenbaar. Daarnaast kan de dichte boombegroeiing negatieve consequenties hebben gehad voor dit toch al door grindafraving verstoord monument.

Voor wat betreft de te verwachten conservering geldt dat de monumenten zich bevinden op hoog en droog gelegen zandige afzettingen. Organisch materiaal zal dan ook voornamelijk in verkoelde vorm bewaard gebleven zijn. De te verwachten conservering van vondsten van anorganisch materiaal is goed. Grondsporen zullen zich waarschijnlijk iets beter af tekenen op Hilversum 3 dan op Laren 1. Dit vanwege de daar te verwachten gebioturbeerde moderpodzol-B horizon op Laren 1.

¹²² Rust 1939, 45-48.

¹²³ Wimmers, Groenman-van Waateringe & Spek 1993, 66.

4.1 Inleiding

Zoals uit voorgaande hoofdstukken blijkt is eigenlijk nog maar weinig bekend over de kampjes. Historische bronnen in de vorm van contemporaine beschrijvingen, afbeeldingen of kaarten ontbreken. De voornamelijk op basis van literatuuronderzoek veronderstelde functie van schapenkamp is geenszins zeker en de datering is weinig scherp. Ook is niet duidelijk hoe ze er oorspronkelijk uitzagen. De conclusie is dan ook dat op dit moment een archeologisch veldonderzoek de meest passende methode is om meer duidelijkheid te krijgen hierover. In dit hoofdstuk worden de onderzoeksvragen voor dit veldwerk nader uitgewerkt evenals de aan te bevelen veldwerkstrategie en -methode waarmee deze vragen het beste kunnen worden beantwoord.

Vanwege de sterk overeenkomstige morfologie ligt het voor de hand om ervan uit te gaan dat de kampjes even oud zijn en eenzelfde functie hadden. Idealiter zou echter op alle vier de kampjes nader archeologisch onderzoek moeten plaatsvinden om duidelijkheid te krijgen over eventuele verschillen. Vanwege het huidige beleid en wens om de archeologische monumenten bij het archeologisch veldonderzoek zo min mogelijk te verstoren is het uitgangspunt de omvang van het gravende onderzoek zo veel mogelijk te beperken. Er is daarom gekozen om één kampje te onderzoeken: het eerste Larense kamp.¹²⁴ Het gravende onderzoek wordt gecombineerd met en voorafgegaan door oppervlaktekartering, metaaldetectie en booronderzoek om inzicht te krijgen in de bodemopbouw en eventuele verstoringen. Na afloop van het veldwerk dienen de opgegraven delen van de wallen en greppel in overleg met GNR hersteld/ gereconstrueerd te worden. Voorafgaand aan het proefsleufonderzoek moeten de wal en greppel gedetailleerd ingemeten worden om reconstructie mogelijk te maken.

4.2 Onderzoeksvragen

Gezien de onduidelijkheden over datering, functie, opbouw en fysieke kwaliteit (in termen van gaafheid en conservering) van de hoekige

omwallingen zou het archeologisch onderzoek zich moeten richten op de beantwoording van de volgende vragen¹²⁵:

1. Waarvoor is het omwalde en omgreppelde terreintje gebruikt?
2. Hoe oud is het Eerste Larense kamp precies (probeer verschillende dateringstechnieken te gebruiken)?
3. Hoe zijn de walletjes en greppels opgebouwd?
4. In hoeverre is er sprake van een fasering, en zo ja, hoe ziet die eruit?
5. Wat is de datering van eventuele fasen?
6. Wat was de oorspronkelijke afmeting en vorm/opbouw van wal en greppel?
7. In hoeverre is de vorm/opbouw van wal en greppel later veranderd en zo ja, in wat voor opzicht, waardoor en wanneer?
8. Wat is de bodemopbouw onder de wallen en binnen de omwalling? Zijn er aanwijzingen voor een akkerlaag, bemesting of plaggenbemesting op het binnenterrein?
9. Wat is de fysieke kwaliteit (gaafheid en conservering) van het archeologisch monument?
10. Wat kan gezegd over de eventuele inrichting van het binnenterrein (sporen, fenomenen, vondststrooiingen/-concentraties)?
11. In hoeverre zijn er behalve de wallen en greppels andere sporen/fenomenen en wat is hun aard, omvang, datering en relatie tot de wallen/greppels?

Vanwege de hoge archeologische verwachting, die voor vrijwel de gehele Wester- en Zuiderheide geldt en de andere archeologische rijksmonumenten op de heide, moet rekening worden gehouden met de aanwezigheid van archeologische resten die niet samenhangen met vier kampjes. Als deze tijdens het veldwerk aan het licht komen:

12. Wat is de datering en aard (complextype) van de aangetroffen archeologische resten?

4.3 Operationalisering veldwerk

4.3.1 Booronderzoek en metaaldetectie

Booronderzoek, oppervlaktekartering en systematische metaaldetectie op het gehele archeo-

¹²⁴ In het overleg van GNR met mij in najaar 2019 stond van meet af aan al vast dat dit onderzoek op het eerste Larense kamp zou plaatsvinden. Dit kampje is het meest intact en meest geschikt. Hilversums kampje viel af vanwege aanwezigheid prehistorische resten.

¹²⁵ Laren 2 en 3 zijn door de vele verstoringen en grindgaten ongeschikt. Enkele onderzoeksvragen uit de notitie *Probleemstelling schapenkampen GNR jan 2019* zijn niet overgenomen, omdat deze niet aan de hand van het veldwerk kunnen worden beantwoord.

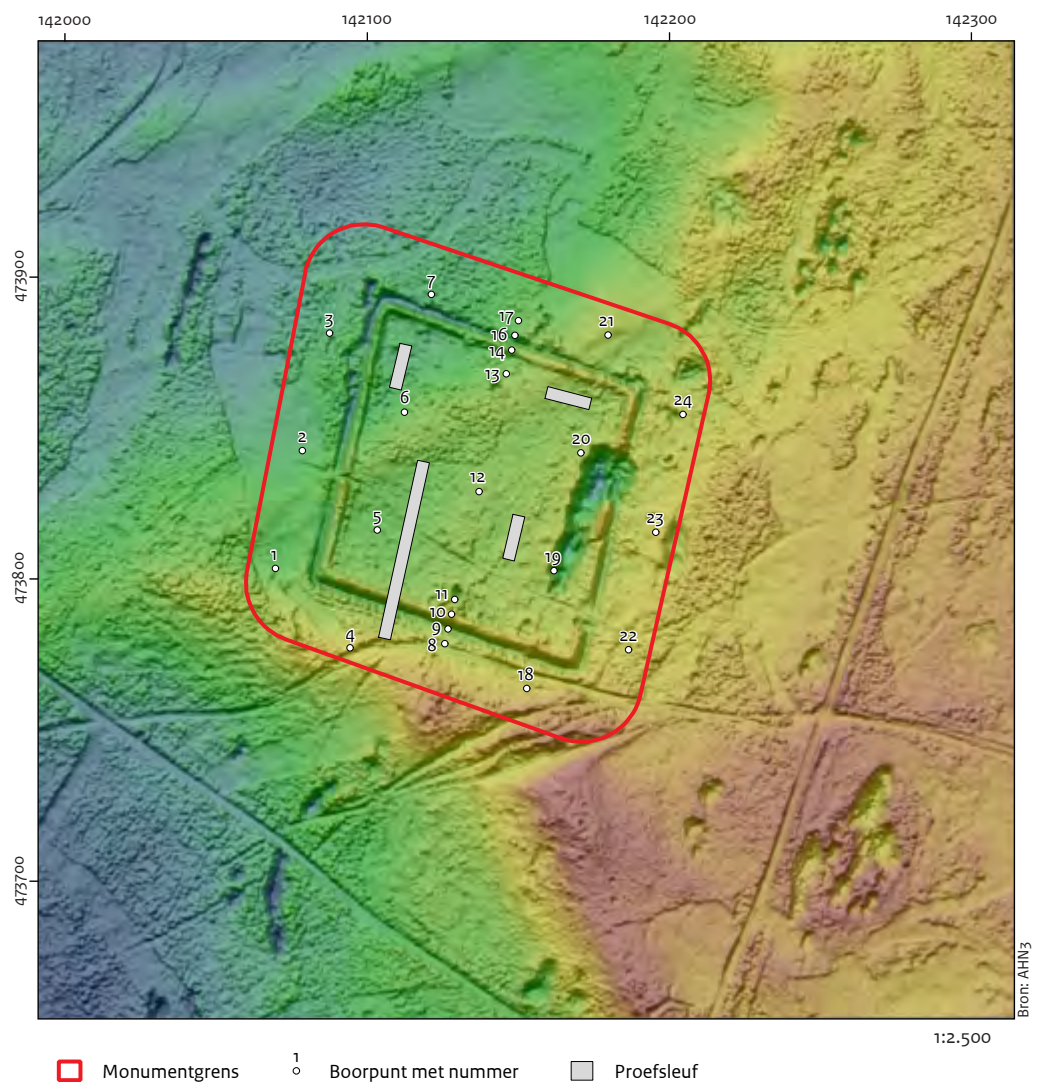
logisch monument voorafgaand aan proefsleufonderzoek. Het doel hiervan is enerzijds om inzicht te krijgen in de bodemopbouw en eventuele strooiingen van metaalvondsten, Anderzijds kan op basis hiervan de meest geschikte (onverstoorde) locaties voor de proefsleuven worden bepaald.

4.3.2 Proefsleuven

Aangeraden wordt om, afhankelijk van de resultaten van het booronderzoek, de kartering en de metaaldetectie, op het kampje enkele opgra-

vingsleuven aan te leggen volgens het KNA protocol opgraven landbodems (4004, versie 4.1). De locatie van de sleuven wordt op basis van de resultaten van deze onderzoeken (bijv. vondstconcentraties of -strooiingen) bepaald. Er wordt in elk geval door de wal en greppel en op het binnenterrein gegraven. Ieder opgravingsvlak wordt systematisch afgezocht met de metaaldetector en onderzocht op andere vondsten (afb. 4.1).

De sleuven hebben een breedte van 4 meter en een variabele lengte. Ze mogen verschillende oriëntaties hebben. Met deze sleuven wordt maximaal ca. 5 % (200 + 180 m²) van het binnenterrein (7225 m²) onderzocht.

Afb. 4.1 Puttenvoorstel Eerste Larense Kamp. De eerste proefsleuf is 60 meter lang, 4 meter breed en ligt haaks op wal en greppel. De overige proefsleuven zijn 15 m lang, 4 breed en de ligging is afhankelijk van de resultaten van het booronderzoek, metaaldetectie en oppervlaktekartering.

4.3.3 Specialistisch onderzoek ten behoeve van de datering

De datering van in een bos of op heide liggende wallen is in het algemeen een lastige zaak.¹²⁶ Afhankelijk van waar de omwallingen voor gebruikt zijn, kan sprake zijn van dateerbaar vondstmateriaal in de vorm van aardewerkscherven, bouwmetaal, glasscherven en munten in of direct onder het wallichaam of in de vulling van de greppel. Als geen dateerbare artefacten worden gevonden, kan het kampje mogelijk gedateerd worden door gestimuleerde luminescentiedatering (Optical Stimulated Luminescence; OSL). OSL-datering (Optical Stimulated Luminescence) gaat uit van het gegeven dat mineralen zoals kwarts, die onder invloed van natuurlijke ioniserende straling, elektronen in het kristalrooster opslaan. Deze lading bouwt geleidelijk op in de loop der tijd en veldspaat licht (luminescentie) kunnen uitstralen. Met de methode wordt het moment van afzetting en begraving van sediment bepaald, of het moment van bakken van aardwerk. Vanwege de omgreppeling valt te verwachten dat de walletjes niet (of in ieder geval niet geheel) zijn opgebouwd uit plaggen, maar uit los zand. Dit betekent dat tijdens de aanleg vermoedelijk veel licht heeft kunnen doordringen tot het kristalrooster van de zandkorrels wat gunstig is voor het genoemde op nul stellen. Meting en analyse van de opgebouwde lading kan dan een goede datering van de aanleg opleveren. Aanbevolen wordt om in het profiel OSL-monsters te nemen van de bodem onder de wal en het

sediment waaruit de wal is opgebouwd. Verder kan in de top van de bodem onder de wallen met behulp van de ¹⁴C methode dateerbaar materiaal (in het bijzonder houtskool) bewaard gebleven zijn. Dit materiaal heeft dan niet perse een relatie met de aanleg van de wal en kan (veel) ouder zijn. Wanneer echter ook organisch materiaal uit de onderste humeuze vulling van de greppel gedateerd wordt kan het - door vergelijking van de dateringen - mogelijk zijn om op deze wijze bij benadering de periode van de aanleg te bepalen. Ook kunnen in eventuele binnen, onder of naast de omwallingen aanwezige kuilvullingen ¹⁴C dateerbare resten aanwezig zijn.

4.3.4 Specialistisch onderzoek ten behoeve van de functie bepaling en datering

In het verleden zijn van onder de walstructuren opgeboorde pollenmonsters geanalyseerd. Destijds was het echter nauwelijks mogelijk om de top van het oude maaiveld te bemonsteren zodat volstaan werd met de lagen daaronder. Dit heeft echter consequenties voor de bruikbaarheid/nauwkeurigheid van de pollenanalyses. Aangeraden wordt dan ook om het oude oppervlak onder de wallen opnieuw te bemonsteren vanuit de proefsleuf. Daarnaast wordt geadviseerd om ook eventueel aanwezige humeuze kuilvullingen te bemonsteren, zowel op pollen als op (verkoalde) macroresten.

¹²⁶ Groenewoudt & Verspay 2012, 52.

Bronnen

www.gnr.nl
www.inkersgoieneemland.nl
www.opentopo.nl
www.topotijdreis.nl

- Addink-Samplonius, M.**, 1983a: De opgravingen van Albertusperk in het Gooi, circa 1840 en 1856, in: M. Addink-Samplonius (red.), *Urnen delven. Het opgravingsbedrijf artistiek bekeken*, Dieren, 66-103.
- Addink-Samplonius, M.**, 1983b: De Zeven Bergjes te Laren (N-H) 1926, in: M. Addink-Samplonius (red.), *Urnen delven. Het opgravingsbedrijf artistiek bekeken*, Dieren, 96-103.
- Addink-Samplonius, M. & G.C.L. Vlamings** 1979: Stenen werktuigen uit het Gooi, *Westerheem* 28, 243-248.
- Arentzen, W.**, 2007: *Janssiana III. L.J.F. Janssen en het Gooi*, Utrecht.
- Baas, H.G.**, 2012: De ene wal is de andere niet. Een inleiding, in: H.G. Baas, B. Groenewoudt, P. Jungerius & H. Renes (red.), *Tot hier en niet verder. Historische wallen in het Nederlandse landschap. De stand van kennis*, Amersfoort, 9-18.
- Bijvank, P.C.** 2011: De Kruishaarderberg te Nijkerk. Een historisch-geografische studie, Nijkerk.
<https://historischgeografische-artikelen.files.wordpress.com/2011/01/rapportage-kruishaarderberg1.pdf>.
- Bourgeois Q.P.J.**, 2013: *Monuments on the horizon. The formation of the barrow landscape throughout the 3rd and 2nd millennium BC*, Leiden (proefschrift Universiteit Leiden).
- Bursch, F.C.**, 1935: Oudheidkundige onderzoekingen te Hilversum 1934, *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 16, 45-63.
- Butler** 1990: Zuiderheide, in: S.W. Jager & P.J. Woltering (red.), *I Noord-Holland, Archeologische Kroniek van Holland over 1990*, 301-302.
- Butler, J.J. & J.D. van der Waals** 1966: Bell-beakers and early metal-working in the Netherlands, *Palaeohistoria* 12, 41-139.
- Casparie, W.A. & W. Groenman-van Waateringe** 1980: Palynological analysis of Dutch barrows, *Palaeohistoria* 22, 7-65.
- Deeben, J. (red.)**, 2008: De indicatieve kaart van archeologische waarden, derde generatie, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 155).
- Demoed, H.B.**, 1987: *Mandegoed schandegoed, Een historisch-geografische beschouwing van de markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19e eeuw*, Zutphen.
- Diemont, W.H.**, 1996: *Survival of Dutch heathlands*, Wageningen.
- Dirkxs, G.H.P.**, 1997: *...ende men sal van een erve ende goedt niet meer dan een trop schaepe holden...*, *Historische begrazing van gemeenschappelijke weiden in Gelderland en Overijssel*, Wageningen (DLO-StaringCentrum rapport 499).
- Doesburg, J. van & A. Müller** 2010: *Cirkel in het zand; toevalsvondst Voorthuizen – Blankensgoed (gem. Barneveld) op 11 en 14 juli 2008*, Amersfoort (BRAM-rapport 19).
- Donkersloot-de Vrij, M.**, 1985: *De Vechtstreek. Oude kaarten en de geschiedenis van het landschap*, Weesp.
- Doorenbosch, M.**, 2013: *Ancestral heaths. Reconstructing the barrow landscape in the central and southern Netherlands*, Leiden (proefschrift Universiteit Leiden).
- Gemeente Hilversum**, 2010: *De Ondergrondse Stad. Structuurvisie Archeologie Gemeente Hilversum*, Hilversum.
- Giffen, A.E. van & J.A. Bakker** 1965: Hilversum, *Westerheem* 9, 140-141.
- Groenewoudt, B. & J.P.W. Verspay** 2012: Wallen vanuit archeologisch perspectief in: H. Baas, B. Groenewoudt, P. Jungerius & J. Renes (red.) *Tot hier en niet verder. Historische wallen in het Nederlandse landschap, De stand van kennis*, Amersfoort, 41-58.
- Hegener, M.**, 1995: *Archeologie van het landschap. Langs de aarden monumenten van Nederland*, Amsterdam.
- Heyne, M.** 2005: De geschiedenis van Bussum, deel 4, *Bussums Historisch Tijdschrift* 21-3, 44-52.
- Heyne, M.**, 2008: Sporen van de paardenrenbaan aan de Lange Heul, *Bussums Historisch Tijdschrift* 24-2, 6-9.

- Hoogenraad, P.**, 2015: De Hilversumse tankgracht, *Eigen Perk* 2015-2, 54-67.
- Janssen, L.J.F.**, 1856: *Hilversumsche oudheden. Eene bijdrage tot de ontwikkelings-geschiedenis der vroegste Europesche volken*, Arnhem.
- Kobalowitz, Y.**, 2019: De "schapenkampen" van Hilversum & Laren, Webpublicatie AWN Naerdincklant.
- Koopman, S.**, 2008: Zandwinning in het Gooi (2), *Tijdschrift vrienden van het Gooi* 2008-2, 37-41.
- Kos, A.**, 2010: *Van meenten tot marken. Een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise marken en de gebruiks-rechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568)*, Hilversum.
- Kraak, W.K.**, 1985: Tegenslag en voorspoed, *Tussen Vecht en Eem* 3-3, 201-211.
- Kruijt, C.J.A.**, 1913: Naarden, in: G.J.W. Koolemans Beijnen (red.) *Historisch gedenkboek der herstelling van Neerlands onafhankelijkheid in 1813 (deel 2)*, 444-480.
- Kuijpers, H.A.M.**, 1991: *Ruimtelijke mogelijkheden voor cultuurhistorische elementen op de Bussumer-, Wester- en Zuiderheide*, Wageningen (DLO-Staring Centrum rapport 140).
- Lanting, J.N. & J.D. van der Waals** 1974: Oudheidkundig onderzoek bij Swalmen, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden* 55, 1-111.
- Lanting, J.N. & J.D. van der Waals** 1976: Beaker culture relation in relations in the lower Rhine basin, in: J.N. Lanting & J.D. van der Waals (eds.), *Glockenbecher Symposium Oberried 1974*, Haarlem/Bussum, 1-80.
- Lanting, J.N. & J.D. van der Waals** 1976: *Glockenbechersymposium Oberried 1974*, Haarlem/Bussum.
- Lascaris, M.A.**, 1999: Zandverstuivingen op de Noordwestelijke Veluwe, *Historisch-geografisch Tijdschrift* 17, 54-63.
- Lascaris, M.A. & J. Renes** 2007: Vluchtschansen in Midden-Limburg. Boerenschansen uit de 16de en 17de eeuw als schuilplaatsen voor de plattelandsbevolking, *Bulletin KNOB* 2007-6, 248-262.
- Lascaris, M.A.**, 2020: Met stoomploeg en spade, de bodemverstoring door jonge heideontginningen en heidebebossingen, in: J. Bazelmans, E. Beukers, O. Brinkkemper, I.M.M. van der Jagt, E. Rensink, B. Smit & M. Walrecht, (red.), *Tot op het bot onderzoek. Essays ter ere van archeozoöloog Roel Lauwerier*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 70), 321-332.
- Leenders, Chr.**, 2008: De paardenrenbaan van de Bussum Larener Hoogte Sociëteit, 1845-1855, *Bussums Historisch Tijdschrift* 24-2, 3-5.
- Leenders, Chr.**, 2012: Van legerplaats tot groen woon- en werkgebied? Het beoogde hergebruik van de Kolonel Palmkazerne, *Bussums Historisch Tijdschrift* 28-1, 16-22.
- Lohof, E.**, 1994: Tradition and change. Burial practices in the Late Neolithic and Bronze Age in the north-eastern Netherlands, *Archaeological Dialogues* 1, 98-119.
- Meene, E.A. van de, M. van Meerkerk & J. van der Staay** 1988: *Geologische kaart van Nederland 1:50.000 blad Utrecht Oost (31 O)*.
- Meyer, H.H.M.**, 1980: Albertus Perk en de Gooise landbouw, *Tussen Vecht en Eem* 10-4, 198-214.
- Modderman, P.J.R.**, 1952: Opgaving in de Zeven bergjes bij 't Bluk, gemeente Laren. *Westerheem* 1, 136.
- Modderman, P.J.R.**, 1954: Grafheuvelonderzoek in midden Nederland, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 5, 7-21 en 40-41.
- Offerman-Heykens, J. & A. Boelsma** 1993: Het Middenpaleolithicum in het Gooi, *Westerheem* 42-1, 3-17.
- Openluchtmuseum Arnhem**, 1981: *De oude Imkerij van B. Jacobs en H.W.M. Plettenburg*, Arnhem

- Pierik H.J., R.J. van Lanen, M.T.I.J. Gouw-Bouman, B.J. Groenewoudt, J. Wallinga & W.Z. Hoek** 2018: Controls on late-Holocene drift-sand dynamics. The dominant role of human pressure in the Netherlands, *The Holocene* 28-9, 1361-1381.
- Remouchamps, A.E.** 1928: Grafheuvelonderzoekingen, *Oudheidkundige mededeelingen Rijksmuseum van Oudheden Leiden* 9, 58-74.
- Rensink, E., H.J.T. Weerts, M. Kosian, H. Feiken & B.I. Smit** 2016: *Archeologische Landschappenkaart van Nederland. Methodiek en kaartbeeld versie 2.6 (juli 2016)*, Amersfoort.
- Roijen, J. van & V. Siefkens** 1990: *Een inventarisatie van antropogene elementen op de Bussummerheide*, Amsterdam (Fysisch geografisch archeologisch rapport. Vakgroep Kwartairgeologie Laaglandgenese. Instituut voor Aardwetenschappen, Vrije Universiteit Amsterdam).
- Rust, W.J.**, 1939: Vroeg-Middeleeuwse nederzetting op de Gooische heide, *Heemschut* 16, 45-49.
- Seevink, J., E.A. Koster, B. van Geel & J. Wallinga** 2013: Drift sands, lakes, and soils. The multiphase Holocene history of the Laarder Wasmeren area near Hilversum, the Netherlands, *Netherlands Journal of Geosciences Geologie en Mijnbouw* 92-2/3, 217-296.
- Spek, Th.**, 2004: *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*, Utrecht.
- Stapert, D.**, 1982: Hilversum en Laren, in: P.J. Woltering (red.), *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1981, Holland* 14, 195-198.
- Stapert, D.**, 1990: Hilversum, in: S.J. Jager & P.J. Woltering (red.), *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1989, Holland* 23, 299-301.
- Stapert, D.**, 1992: Een bladspitsfragment van de Aardjesberg (Hilversum, N.H.). Bewoning tijdens het Midden-Pleniglaciaal?, *Paleo-aktueel* 3, 29-32.
- Stapert, D. & J. Offerman-Heykens** 1983: Hilversum: Corversbos en Parklaan, in: P.J. Woltering (red.), *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1982, Holland* 15, 199-239.
- Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer** 2018: *De KNA en BRL op zak (Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie en BRL 4000 Archeologie, versie 4.1)*, Gouda.
- Stichting voor Bodemkartering (Stiboka)** 1966: *Bodemkaart van Nederland Schaal 1: 10.000, Toelichting bij de kaartbladen 26 West Harderwijk en 52 West Amersfoort*, Wageningen.
- Stichting voor Bodemkartering** 1970: *Bodemkaart van Nederland Schaal 1: 10.000, Toelichting bij kaartblad 31 Oost Utrecht*, Wageningen.
- Theunissen, E.M.** 1999: *Midden-bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen. Een evaluatie van het begrip 'Hilversum-cultuur'*, Leiden (proefschrift Universiteit Leiden).
- Theunissen, L., D.G. Smeerdijk, J.W. de Kort, O. Brinkkemper & B. Speleers**, 2008: De Houtbeek. Een verborgen beek in het Kootwijkerveld, in: P. Bossenbroek, E. Rensink, O. Brinkkemper, B.J. Groenewoudt, H. Hiddink, J.W. de Kort, M. Kosian, F. Laarman, G. Maas, A. Mennens-van Zeist, J. Molema, J. Roymans, P. Schut, D. van Smeerdijk, B. Speleers, L. Theunissen & N. Willemse (red.), *Archeologie en beekdalen: schatkamers van het verleden*, Utrecht, 72-87.
- Tichelman, G.**, 2011: *De Loherschans aan de Leygraafweg te Belfeld (gem. Venlo, provincie Limburg)*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 192).
- Verhagen, N.**, 2017: Een Amsterdamse enclave op de Bussumer heide? *Bussums Historisch Tijdschrift* 33-2, 10-13.
- Verhart, L.**, 2008: Jan Hendrik Holwerda and the adaptation of the three-age system in the Netherlands, in: H. Fokkens, B. Coles, A. van Gijn, J. Kleijne (eds.), H. Ponje & C. Slappendel (eds.), *Between foraging and farming. An extended broad spectrum of papers presented to Leendert Louwe Kooijmans*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia 40), 1-15.

- Vrankrijker, A.C.J. de**, 1936: De textielindustrie van Naarden, I en II, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 51, 152-164.
- Vrankrijker, A.C.J. de**, 1986: 'Banscheydinge tusschen die van Hilversum en Larecarspel'. *Streekarchieef voor het Gooi*, Hilversum.
- Welsen, J. van**, 2012: Schansen uit de Eerste Wereldoorlog op de Bussumerheide, *Bussums Historisch Tijdschrift* 28-2, 21-25.
- Wimmers, W.H.**, 1988: Het urnenveld op de Westerheide bij Hilversum, *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 28, 117-143.
- Wimmers, W.H.**, 1991: Een archeologisch onderzoek in de akker van de Aardjesberg, Westerheide, gem. Hilversum. De staat van het monument en de aard van de vindplaats, Wageningen (Staring Centrum Rapport 122).
- Wimmers, W.H., W. Groenman-van Waateringe & Th. Spek** 1993: Het culturele erfgoed van een natuurgebied, Honderden eeuwen menselijke activiteit in het natuurlandschap van de Bussumer- en Westerheide, *Historisch Geografisch Tijdschrift* 11-2, 53-73.
- Wimmers, W.H. & R.R. van Zweden** 1992: Archeologische en historisch-geografische elementen in een natuurgebied, *Antropogene achtergronden van de Gooise natuurgebieden*, Wageningen (SC DLO Rapport 143).
- Woltering, P.J.**, 1985: Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1984, *Holland* 17, 327-328.
- Zeiler, F.D.**, 1994: *Onder de hei. Archeologische en historisch-geografische landschapselementen in Het Gooi*, Utrecht.
- Zielman, G.**, 2012: Archeologisch onderzoek naar wallen en greppels op de Veluwe, in: H. Baas, B. Groenewoudt, P. Jungerius & H. Renes (red.): *Tot hier en niet verder; historische wallen in het Nederlandse landschap; de stand van kennis*, Amersfoort, 205-218.
- Zweden, R.R. van**, 1992: Middeleeuwse nederzetting op de heide tussen Bussum en Hilversum, *Eigen Perk* 11/3, 107-115.

Op de heide tussen Bussum, Laren en Hilversum en Naarden liggen vier vierhoekige kampjes, in de volksmond vaak als schapenkampen aangeduid. Ze meten omstreeks 90 bij 90 meter en bestaan uit een door een wal en greppel omgeven terreintjes. In deze rapportage wordt ingegaan op de landschappelijke en archeologische context van de kampjes en hun mogelijke ouderdom en functie. Een van de kampjes zal door middel van een booronderzoek, een oppervlaktekartering, systematische metaaldetectie en een sleuvenonderzoek, worden onderzocht. Dit moet meer duidelijkheid geven over de datering en functie.

Deze rapportage archeologische monumentenzorg is bestemd voor archeologen, andere professionals en liefhebbers die zich bezighouden met archeologie en cultuurhistorie.

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.